

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Х Історико-краєзнавчі читання

КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...

25 квітня 2024 року

УДК 908(477.63)(082)

К 82

КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...: Матеріали X Історико-краєзнавчих читань/Ред.кол.:Н. Печеніна (голова),В. Фінічева (упорядник), В. Яшин. Кривий Ріг : КДПУ, 2024. 127 с.

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Редакційна колегія:

Печеніна Н. А. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії КДПУ;

Яшин В.О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії КДПУ;

Фінічева В.А. – співробітниця музею історії навчального закладу (КДПУ).

До збірника увійшли матеріали доповідей учасників X Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...», а також заявлені до участі у роботі секційних засідань розвідки, що презентують різні аспекти та хронологічні проміжки історичного минулого Криворіжжя. Частина з них – про історію та сучасність протистояння одвічним намаганням рф нівілювати українців як націю.

Для широкого кола читачів, які мають інтерес до історії Криворіжжя.

З М І С Т:

Ігор Панафідін <i>СКІФИ НА КРИВОРІЖЖІ: РАДЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ</i>	5
Вікторія Болмосова, Артем Усенко, Олександра Семерня, Дар'я Снісаренко, Тетяна Фурт <i>СПРОБА РОЗШИФРУВАННЯ ОДНІЄЇ ІЗ 26 САРМАТСЬКИХ ТАМГ НА СТЕЛІ, ЗНАЙДЕНИЙ БІЛЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ СТАНЦІЇ ВЕЧІРНІЙ КУТ (м. КРИВИЙ РІГ)</i>	12
Андрій Чубенко <i>СКІФ ІЗ ШИРОКОГО (до 150річчя з дня народження В.О. БІДНОВА)</i>	26
Лариса Дояр <i>ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ КРИВОГО РОГУ 1920-1930-х рр.</i>	35
Наталя Романець <i>РЕЖИМ «ЧОРНИХ ДОЩОК» НА КРИВОРІЖЖІ</i>	44
Лариса Дояр <i>КРИВОРІЗЬКИЙ ЛІТЕРАТОР Л.А. ЮХВІД В БІБЛІОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ (до 115-річниці від дня народження)</i>	54
Надія Товстоляк <i>З ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1939–1940 РОКАХ</i>	62
Дмитро Титаренко <i>«...РЕШТУ БУЛО РОЗСТРІЛЯНО У ТАКИЙ ЖЕ СПОСІБ...»: НАЦИСТСЬКІ ЗЛОЧИНИ НА КРИВОРІЖЖІ КРІЗЬ ПРИЗМУ НІМЕЦЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ СУДОВО-СЛІДЧИХ ДОКУМЕНТІВ</i>	72

Олеся Тарабара <i>ВЕСЕЛІ ТЕРНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ</i> <i>(за спогадами Г.Г. Беня)</i>	82
Марія Нікітенко <i>ДО ПИТАННЯ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЧЛЕНІВ КРИВОРІЗЬКОЇ</i> <i>ПІДПІЛЬНОЇ ГРУПИ С.Т.ЦИГАНЕНКА</i>	92
Ірина Стеблина, Ріта Ігнатова <i>СПОГАДИ ПРО ШКОЛУ №25 (1948-1958 рр.)</i>	99
Вікторія Фінічева <i>ОПТИМІЗАЦІЯ НАПРЯМКІВ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У</i> <i>КРИВОРІЗЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ У 1950-1980-Х РР.</i>	104
Володимир Кошматий <i>РОЗВІНЧАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА НА КРИВОРІЖЖІ</i>	114
Тетяна Мак <i>КОМБАТАНТИ З ІСТОРИЧНОЮ ОСВІТОЮ.</i> <i>КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ІСТОРИКІВ КДПУ</i>	118
Світлана Агеєнко <i>ОБРАЗ КОЗАКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ЛЕОНІДА ДАВИДЕНКА</i>	122

Ігор Панафідін,
кандидат філософських наук;
Криворізький державний педагогічний університет

СКІФИ НА КРИВОРІЖЖІ: РАДЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Історія Криворіжжя (регіону, який умовно можна позначити як територію басейну середньої течії річок Інгулець та Саксагань на Дніпропетровщині) є локальною історією, що має багатовіковий пласт для вивчення і може суттєво доповнити історію України та всесвітню історію, особливо скіфського періоду (VIII-III ст. до н.е.). Історіографія вивчення перебування скіфів на Криворіжжі є мало дослідженою, проте носить дискусійний характер, адже питання локалізації скіфів на Криворіжжі та можливого видобутку ними заліза на цій території і сьогодні є недослідженим.

Метою нашого дослідження є історіографічний аналіз досліджень радянських істориків та археологів, присвячених Криворіжжю як регіону, де проживали скіфи у VIII-III ст. до н.е.

У другій половині XIX ст. відомий український геолог С.О. Конткевич (1849-1924), досліджуючи Криворізький залізорудний басейн, висловив думку про те, що залізні руди Криворіжжя були відомі стародавнім грекам. Так, у статті «Геологическое описание окрестностей Кривого Рога Херсонской губернии» він зазначав, що: «Є підстави припускати, що руди Кривого Рогу були відомі і навіть розроблялися досить давно, ще за часів стародавніх греків, тому що в трагедії Есхіла «Прометей» особливо вихваляється скіфське залізо, яке

виходило з промитого магнітного піску. Беручи до уваги, що Кривий Ріг перебував у давній Скіфії, а витік Саксагані та Інгульця утримує магнітний залізняк і нарешті, що в деяких з тутешніх рудних покладах є сліди значних давніх розробок, немає нічого неймовірного в припущенні, що оспіване Есхілом залізо походило з руд Кривого Рогу»[8, с. 342].

Думку С.О. Конткевича про Криворіжжя як можливий центр металургії скіфів у подальшому підтримали аматори-краєзнавці та міські геологи у першій половині XX ст.: О.П. Бурачков, Ж. Кордевинер, Е.К. Фукс та інші [2, с.133-134; 14, с. 68; 9, с. 19; 13, с.10].

Другу групу історіографічних досліджень, які локалізують Криворіжжя як територію скіфів складають праці таких радянських вчених, як С.С. Бессонов, Б.М. Граков, В.М. Отрешко. Зокрема, відомий радянський скіфолог Б.М. Граков (1899-1970) започаткував наукову традицію розгляду регіону Криворіжжя як територію проживання скіфів та можливого центру їх металургії. У переліку можливих металургійних центрів Скіфії: Харківщини, Керченського району, Б.М. Граков включав і Криворізький рудний басейн, зазначаючи при цьому, що саме ці місця могли служити центрами скіфських майстрів з виробництва металів [4, с. 41].

Проводячи розкопки в 1938-1939 рр. у Кам'янському городищі, з широкого спектру археологічних даних металургійного призначення: шматочків мідної та залізної руди, залізних шлаків, тиглів (сосудів для виплавки металів) та інших знахідок, Б.М. Граков визначав деякі шматки залізної руди як такі, що мають

криворізьке походження: «Таке визначення було зроблено начальником експедиції з корисних копалин С.Г. Вишняковим, який ознайомився зі зразками і категорично підтвердив їх криворізьке походження»[4, с. 42].

У 1947 році у Кривому Розі, Нікопольською археологічною експедицією під керівництвом Б.М. Гракова в районі Дубової та Червоної балок були проведені археологічні дводенні розвідки. Грот Дубової балки, на думку Б.М. Гракова, міг бути невеликим залізним рудником скіфів, проте визначити час його існування і довести цю приналежність виявилось неможливим [5, с. 114].

Така невизначеність не змінила позицію Б.М. Гракова стосовно Криворіжжя як центру постачання заліза. І у наступних своїх працях він відзначав, що криворізька залізна руда була сировиною для Кам'янського городища. У монографії «Каменское городище на Днепре» (1954) Б.М. Граков зазначає, що базою для металургійного виробництва Кам'янського городища служив Криворізький залізорудний басейн, поклади якого розташовані на відстані всього 60 км на захід [3, с. 115]. Окрім цього, Б.М. Граков говорить про можливість Криворіжжя, яке слугувало місцем видобутку залізної руди як причини виникнення Кам'янського городища, розташованого стратегічно, яке знаходилось неподалік від Герросу (місця розташування поховання скіфських царів) і економічно вдало розташованого, знаходиться на перетині економічних шляхів, адже

торгівля у часи Античності йшла водними шляхами [3, с. 115].

У своїй науковій монографії «Скифы» (1971) Б.М. Граков зазначає, що у Кам'янському городищі серед місцевих зразків залізної руди, що добувалась у болотах дніпровських плавнів, зустрічаються зразки і криворізької руди [7, с. 47]. В іншій науковій монографії «Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы)» (1977) Б.М. Граков висловив вірогідність щодо здобуття сильно окисленого заліза на поверхні землі шляхом збору її в невеличких ямах. Видобуток заліза відкритим способом, на думку Б.М. Гракова, відбувався ймовірно й у Кривому Розі у скіфські часи [6, с. 9].

Підтримав точку зору Б.М. Гракова щодо Криворіжжя як місця постачання залізної руди у Скіфії відомий радянський археолог А.С. Островерхов, який зазначав, що в районі Дніпро-Бугзького лиману, де було розташовані три центри металургійних виробництва: Березань, Ягорлицьке поселення та Ольвія, постачалась сировина з різних районів. Зокрема, Кам'янське городище служило таким периферійним центром постачання залізної руди з Криворіжжя, причому сировину вивозили спочатку річковим шляхом через Інгулець, а потім і через Дніпро [11, с. 30; 10, с. 117-118].

Думку А.С. Островерхова про можливість Криворіжжя як скіфського центру постачання заліза у район Дніпро-Бугзького лиману підтримав радянський археолог В.М. Отрешко, який зазначав, що при дослідженні Ягорлицького городища: «невеликі розвідувальні розкопки та збір підйомного матеріалу показали

існування у цьому поселенні кількох виробництв – залізоробного, бронзоливарного, склоробного та свинцеволиварного. Відкриті домниці для отримання заліза, знайдено велику кількість шлаків. Судячи з аналізу шматка руди, залізоробне виробництво використовувало сировину з Криворіжжя» [12, с. 24]. Більш того, він зазначив, що в VI ст. до н.е. Криворіжжя було центром постачання сировини в регіон Північного Причорномор'я: «для забезпечення сировиною ремісничих виробництв, зосереджених переважно в районі Кінбурнського півострова, конче необхідними були поставки з Криворіжжя, Карпато-Дунайського басейну і Єгипту» [12, с. 26].

Про можливість існування у Кривому Розі металургійного центру зазначала і сучасний скіфолог С.С. Бессонова, яка наголошує на тому, що ковалі з Мотронинського городища отримували сировину з Донбасу і Кривого Рогу. Про це свідчать й археологічні знахідки, зокрема скіфський акінак, датований IV ст. до н.е., за характером поховання було визначено як рядове (простий воїн-кочовик) [1, с. 20].

Таким чином, можна зробити висновок, що більшість радянських науковців вказували на район Криворіжжя як можливий центр постачання заліза, а отже як на гіпотетичний металургійний центр, що існував у часи Античності. Таке постачання залізної руди пов'язують з відомими центрами торгівлі: Кам'янським городищем, Мотронинським городищем та Ольвією.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бессонова С.С. О культе оружия у скифов. **Вооружение скифов и сарматов**. Киев, 1984. 160 с.
2. Бурачков О.П. Опыт исследования о куманах и половцах. **Записки императорского Одесского общества истории и древностей**. Том 10. С.111-136.
3. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 36. Москва, 1954. 240 с.
4. Граков Б.Н. Литейное и кузнечное ремесло у скифов. **Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры**. № XXII. Москва-Ленинград, 1948. С. 38-47.
5. Граков Б.М. Інформаційний звіт Нікопольської археологічної експедиції за 1946 рік. **Археологічні пам'ятки УРСР**. Т. II. Матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук УРСР за 1945-1946 рр. Київ, 1949. 336 с. С. 112-115.
6. Граков Б.Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). Москва, 1977. 232 с.
7. Граков Б.М. Скифы. Москва, 1971. 201 с.
8. Конткевич С.О. Геологические описания окрестностей Кривого Рога и Херсонской губернии. **Горный журнал**. СПб, 1880. № 3 (март). С. 340-375.
9. Кордевинер Ж. Железорудное Криворожье на рубеже XIX-XX веков: европейский взгляд. Киев, 2017. 160 с.
10. Островерхов А.К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (по материалам Ягорлыцкого поселения). **Вестник древней истории**. 1979. Том 3. С. 115-126.
11. Островерхов А. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні. **Археологія**. 1978. Том 28. С. 26-36.

12. Отрешко В.К. проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху. **Ольвийские древности.** Сб. науч.тр. памяти В. М Отрешко (1949-1999). Киев, 2009. 386 с.
13. Фукс Е. Про залізні руди Криворіжжя. Кривий Ріг, 1930. 24 с.
14. Фурманська А. Бронзоливарне ремесло в Ольвії. **Археологія.** 1963. Т. XV. С. 61-70.

**Вікторія Болмосова, Артем Усенко,
Олександра Семерня, Дар'я Снісаренко, Тетяна Фурт;**
студенти 2-го курсу спеціальності «Історія» ФГТІ
Наук.керівник:Панафідін І.О.,
канд. філос. наук., ст. викл. каф. історії;
Криворізький державний педагогічний університет

СПРОБА РОЗШИФРУВАННЯ ОДНІЄЇ ІЗ 26 САРМАТСЬКИХ ТАМГ НА СТЕЛІ, ЗНАЙДЕНІЙ БІЛЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ СТАНЦІЇ ВЕЧІРНІЙ КУТ (М. КРИВИЙ РІГ)

Тамга зі сарматської стели. [Див. 1, с. 43]

Історія Криворіжжя має ґрунтовний пласт проблем, пов'язаних з кочовими народами Сходу, зокрема і з сарматами. Історія сарматів сьогодні представлена багатьма працями, окремий напрям яких присвячений проблемі сарматських тамг-знаків, що є емблемою окремого роду чи сім'ї. Проте і дотепер немає узгодженої інтерпретації тамгоподібних знаків. Відповідно, спроба розшифрувати одну із 26 тамг, знайдених біля залізничної станції Вечірній Кут у місті Кривий Ріг у 1887 році та ідентифікованих відомим археологом В. Н. Юргевичем, як таких, що належать саме

сарматам, допоможе розширити ареал розуміння історії Криворіжжя як осередка кочових народів.

Досліджувана тамга знаходиться на сарматській стелі, що була знайдена біля залізничної станції Вечірній Кут на Криворіжжі у 1887 році [1, с. 97]. Мета нашої роботи – спроба розшифровки обраної тамги та ідентифікації її як символу.

На наш погляд, вищезазначену тамгу можна ідентифікувати як символічне зображення сарматського луку та стріл, тобто сакральних предметів озброєння, що були невід’ємною частиною кочового сарматського життя. Сакральним зміст цих знарядь сарматів робила не тільки військова справа, а й полювання – основне заняття кочовиків, де багато чого залежало від вдачі. На культовому характері подібних сарматських знаків на криворізькій стелі наголошує і радянська дослідниця Е. Соломонік [1, с. 99].

Як зазначає український дослідник А. Цьось: «З розвитком військової справи у II – IV ст. н. е. сармати почали застосовувати важкий лук». Окрім того, на думку цього ж дослідника, «детальний опис стріл свідчить про те, що вони були досить вдосконаленими для свого часу». Дослідники писали про сарматські стріли: «синюваті від зміїної отрути», «летюче залізо, просякнуте отрутою», «стріли, вологі від зміїної крові», саме такі характеристики подає, наприклад Овідій» [3, с. 11]. Подібні згадки теж мають сакральний зміст, оскільки отрута та зміїна кров є постійними атрибутами легенд, які лише підкреслюють смертельну силу цієї зброї.

За сарматської доби, на думку української дослідниці О.Шевченко: «вістря стріл є найчисленнішим свідченням ритуального використання зброї у поховальному обряді» [2, с. 61]. Як свідчать дослідження з сарматської археології: сармату-воїну а іноді, сарматській жінці-воїну також клали до кургану наконечники стріл та іншу зброю, як символ військової звитяги [2, с. 60-61].

Отже, зображення досліджуваної тамги на стелі є безумовно символом войовничості сарматських племен та їх приналежності за даною тамгою до сакралізації культу війни. Зображення однієї із тамг на сарматській стелі в районі Криворіжжя могло свідчити про засторогу щодо вторгнення в ці землі, оскільки їх охороняли 26 аристократичних родів сарматських племен. Тамга у вигляді наконечників стріл та луку свідчила про можливість застосування смертельної зброї у війні в разі порушення даної території.

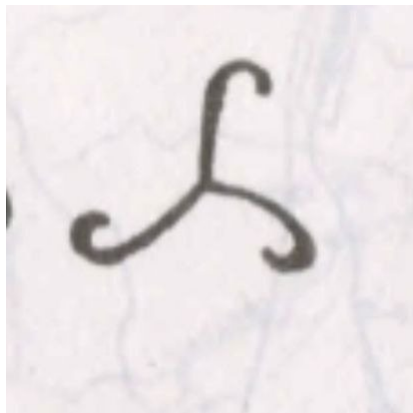
ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Соломоник Э. Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев, 1959. 179 с.
2. Шевченко О. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів. Дис. канд. істор. наук(д-ра філософії) за спец. 07.00.04 «Археологія». Одеський національний університет ім. І. Мечникова, Одеса, 2018. 370 с.
3. Цьось А. Фізичне виховання кочових племен. **Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету**. Серія: Педагогіка. № 7. 2000. С. 8-12.

Актуальність роботи обумовлена тим, що тамги із сарматської стели є малодослідженими. Спроби розшифрувати тамги є дуже важливим аспектом дослідження сарматської культури. Але на сьогоднішній день ми можемо лише припускати, що насправді означають ці символи з минулого.

Метою дослідження є спроба розшифрувати одну з 26 тамг, зображених на сарматській стелі, що була знайдена на Криворіжжі у 1887 році; виявлення між-племінних відносин та міжкультурних зв'язків з іншими народами.

Об'єктом дослідження стала одна з 26 тамг, зображених на сарматській стелі, що була знайдена на Криворіжжі у 1887 році[1, с. 52]. В нашій розвідці ми спробуємо розшифрувати значення даного об'єкта та його зв'язок з іншими народами. Промальовування даної тамги було зроблено відомим криворізьким археологом О.О. Мельником у роботі «Родовід з глибини тисячоліть. Сармати» [1, с.52]

Тамга зі сарматської стели[Див. 1, с. 52].

У своїй методології дослідження, спираючись на асоціативну ознаку, ми можемо припустити, що дана тамга має відношення до «трискеліону» давнього символічного знаку у вигляді трьох ніг, що біжать, виходячи з однієї точки.

[Див. 3, р. 133]

Зрозуміло, що значення, яким наділяли сармати свою тамгу, відрізнялося від значення кельтського символу, але ідея його цілком прийнятна для уособлення ієрархічності певних аспектів життя чи вірувань кочового іраномовного народу, що проживав на території Криворіжжя у IV ст. до н. е.

«Панівними в сарматів були культу сонця й вогню та Великої Богині-матері Астарти – покровительки

коней, а також культ бога війни, уособлення якого – меч» на це вказує у своїй праці «Історія релігії в Україні» український дослідник А. М. Колодний[1, с. 39]. Таким чином, спираючись на вищезазначені відомості, ми можемо припустити, що сармати могли наділяти триструктурний символ наступними значеннями:

- 1) Астарта – сонце – вогонь,
- 2) кінь – людина – зброя,
- 3) меч – лук – стріла

Також в цю тріаду можна віднести уявлення сарматів стосовно організації всесвіту: трійчасту за вертикаллю структуру світу, що включає:

- 1) верхній світ (небо, сонце),
- 2) нижній світ (земну і водну глибочину),
- 3) та гори як середній ланцюг, що пов'язує два інші.

Таким чином, трискеліон уособлює швидкоплинність часу та безперервний рух. Таке його значення залюбки можна віднести до кочового життя сарматів – постійної зміни місця проживання.

Наше припущення стосовно того, що обрана сарматська тамга має відношення до трискеліона підтверджується і тим, що цей символ з'являється пізніше у язичництві слов'ян. Цілком можливе передавання його шляхом асиміляції культур.

Отже, на наш погляд, обрана сарматська тамга має походження від знаків-символів норманських і скандинавських племен, а потім запозичена в процесі культурного впливу – слов'янським народом. Значенням тамги з триступінчастою структурою виступатимуть вірування та аспекти побуту сарматів.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Колодний А. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник. Київ, 1999. 735 с.
2. Мельник О., Стецюк В. Родовід з глибини тисячоліть. Сармати. Кривий Ріг, 1999. 64 с.
3. Allen Stephen. Lords of Battle: The World of the Celtic Warrior (World of the Warrior). Osprey Publishing. 224 p.

Кривий Ріг, як місто, існує лише 249 років, однак на його території можна знайти велику кількість матеріалів археологічного складу з часів палеоліту і до сучасності. Різноманітні кочові народи – були носіями аутентичних культур, які залишили після себе широкий простір інформації. Ретельно працюючи з історичними артефактами можна виявити багато цікавих матеріалів стосовно племен, що перебували в цій місцевості. Завдяки ґрунтовній роботі, можна більше дізнатися про різні аспекти життя цих народів, й скласти більш повне уявлення про те, чим вони займалися, і як взагалі могли опинитись в наших краях. Підійшовши до головного мотиву праці – потрібно зазначити відомості, з яких якраз й розпочнеться подальший розгляд поставленої задачі, який надасть відповідь та приведе до розуміння актуальності теми роботи. У 1887 році у місті Кривий Ріг біля залізничної станції Вечірній Кут було знайдено сарматську стелу з 26 тамгами, яку було ідентифіковано як аланську – археологом В. Н. Юргевичем. Пам'ятка доводить, що на території міста перебував давній народ, що складався з кочових іраномовних племен, а саме –

сармати. Це підтверджують висічені знаки на камінні, які називають сарматськими тамгами.

Історія сарматів представлена багатьма працями істориків, краєзнавців та археологів, і власне проблемі сарматських тамг також приділялася увага. Витесані на стелі знаки являються емблемою окремого роду або сім'ї та їх розшифровка може надати певні дані стосовно стародавньої цивілізації, їхніх звичаїв, мови. Дослідження сарматських тамг може розширити наші знання про історію та культуру того періоду у межах Кривого Рогу, а також допомогти розуміти зв'язки між сарматами та сусідніми народами.

Спроби розшифрувати символи сарматської стели має актуальність з позиції археології та історії. Оці намагання можуть зробити вагомий внесок, і поповнити знання відносно стародавніх народів, звернути увагу на недостатньо досліджені питання й проблеми, а крім цього запропонувати нові ідеї та викликати нові погляди.

Метою нашої роботи стала спроба розшифровки сарматської тамги як знаку, зображеної у виданні відомої радянської дослідниці Е. Соломоник [1, с. 43]. В процесі нашого наукового пошуку схожі символи нами були ідентифіковані як такі, що подібні гунським. Дана ж сарматська тамга, що ідентифікується як така, що схожа на гунську тамгу, яка належить до гунів Алхонських. Розбіжності з верхньою частиною тамги на стелі із Кривого Рогу можна пояснити різницею в трактуванні нащадків роду, оскільки

зазвичай, верхні елементи в тамгах пояснювали зміну носіїв роду.

Як зазначає сучасний індонолог Ханс Беккер: «етнічна назва "алхан" не зустрічається в письмових джерелах, але зустрічається на монетах, які є або анонімними, або носіями етнічної назви бактрійської мови, що була елілінізована» [3, р.17].

Тамга зі сарматської стели.
[Див.2, С. 43]

Монети аланхонського царя Хінгілі 440–490 рр. н.е[Див.4]

Таким чином, можна зазначити, що Алхонські гуни відомі як народ, що використовували особливі символи – тамги, котрі ідентифікуються виключно на монетах.

Запропонована нами тамга, має схожість з сарматською тамгою, що знаходиться на монеті Хінгіли 440 – 490 рр. н.е., разом із портретом царя [Див. 4], який ймовірно був засновником гунської династії Алханів, оскільки на інших монетах теж зображувалася тамга Алхон.

На наш погляд, сарматська тамга зі криворізької стели належить можливо до аристократичного роду гунів Алхонських, а наведені вище факти можуть суттєво доповнити інтерпретацію стародавньої історії Криворіжжя.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Жданович О. Воїни степів. Гуни на території України: науково-популярне видання. Київ, 2017. 76 с.
2. Соломоник Э. Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев, 1959. 179 с.
3. BakkerHansT. The Alkhan: A Hunnic People in South Asia. Barkhuis-Groningen, 2020. 142 p.
4. Coin Galleries: Alchon Huns. URL: <https://coinindia.com/galleries-alchon-early.html>

Генезис історії Криворіжжя можна простежити за археологічним пам'ятками та різними джерелами. Так велику цікавість представляє стела з каменю, на якій розташовані 26 сарматських тамг, що була знайдена у 1887 році на Криворіжжі. Розшифровка тамг дала б нові орієнтири для історії та подальших краєзнавчих досліджень.

Метою нашої роботи – є ідентифікація сарматської тамги на кам'яній стелі, знайденої в районі залізничної

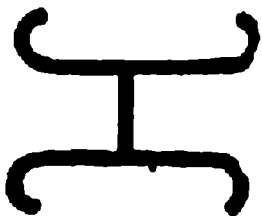
станції Вечірній Кут на Криворіжжі у 1887 році. Цікавим моментом є те, що досліджувана нами тамга знаходиться в центрі символічного зображення коня [1, с. 17;141;189]. Даний момент може свідчити про те, що в районі Криворіжжя того часу знаходились володіння сарматського царя Інісмея, сина Фарзоя.

Монета сарматського царя (знаходиться в Одеському музеї нумізматики). [Див.2]

Тамга зі сарматської стели знайденої біля залізничної станції Вечірній Кут у місті Кривий Ріг. [Див.1, С. 141»]

Цікавим моментом є те, що відомий радянський дослідник В. Драчук (1936-1989) до сарматських тамг відносив дану тамгу з роду Інісмея [1, с. 141]. Також, суттєво відрізняє тлумачення тамги Інісмея їх попереднім дослідником – думка радянської дослідниці Е. Соломонік (1917-2005), яка вказує на більш схоже зображення тамги Інісмея у своїй роботі «Сарматські знаки Північного Причорномор'я». Знаки схожі на букву «N», що знаходиться в лежачому вигляді є іменними знаками боспорського царя Інісмея [3, с. 24].

Тамга зі сарматської
стели.[Див.3, С. 24]

4

Таким чином, можна зазначити, що дана стела знайдена на Криворіжжі в 1887 році є сарматською, оскільки в голові коня, що був сакральною твариною розташована тамга сарматського царя Інісмея або його близького родича з сарматської царської династії.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северо-понтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). Киев, 1975. 225 с.
2. Одеський музей нумізматики. Режим доступу: http://www.museum.com.ua/nauch_isled/editing/v26-27/03.jpg
3. Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев, 1959. 179 с.

Сторінки історії Криворіжжя наповнені багатьма загадками історії і зокрема одну із таємниць представляє собою сарматська стела з 26 сарматськими тамгами, знайдена в 1887 році на Криворіжжі, біля залізничної станції Вечірній Кут.

Тамга зі сарматської стели.

МЕНАМА

Тамга алахонських гунів на монеті короля Мехами (461-493 рр. до н.е.)[Див.3]

б. *ṣāhi* (G 316/1)

Метою нашою статті є розтлумачення однієї із тамг, які нанесені на вище згадану кам'яну плиту. Тамга - це символ, який використовували кочові народи Євразії для позначення свого майна і такий принцип застосовували і сармати. Вони були поширені серед євразійських кочівників протягом класичної античності та середньовіччя. Тамга зазвичай була емблемою конкретного племені, роду або сім'ї [1, с. 28].

Досліджуючи цей символ, ми дізнались, що це одна із тамг пов'язана із гунами або ефталітами. Як зазначає українська дослідниця О. Жданович: «Прокопій (Кесарійський) ототожнював ефталтів згунами, через схожість звучання слів «хіон» (самоназва ефталтів – хіоніти) і «гун». Білими гунами їх називали через те, що вони були не схожі на інших гунів своєю світлою шкірою і способом життя» [2, с. 15].

Таким чином, дана сарматська тамга може вказувати на належність до аристократичного гунського роду Алхонів [3, р. 20], що дозволяє нам розширити ареал розуміння історії Криворіжжя для досліджень в подальшому.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Драчук В. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). Киев, 1975. 225 с.
2. Жданович О. Воїни степів. Гуни на території України. Київ, 2017. 76 с.
3. BakkerHansT. The Alkhan: A Hunnic People in South Asia. Barkhuis-Groningen, 2020. 142 p.

**СКІФ ІЗ ШИРОКОГО
(ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В.О. БІДНОВА)**

Під час російсько-української війни важливим є ідеологічний фронт, на якому воюють проти кремлівських наративів і вигаданих імперськими псевдоісториками кліше. Одні з улюблених тем – меншовартісність української культури, вторинність нашої держави, боговизначеність російського православ'я. Розвінчанням великоросійського шовінізму займалося не одне покоління українських патріотів, і одним з тих, хто обґрунтовував право народу на самовизначення, був наш земляк Василь Олексійович Біднов (1874-1935).

Автор ставить перед собою мету показати життя і діяльність одного з визначних українських істориків-педагогів першої третини ХХ століття.

Завдання:

- розповісти про життєвий і творчий шлях В. О. Біднова;
- визначити значення його наукової і громадської діяльності;
- оцінити творчий спадок вченого та історика церкви.

На жаль, ім'я видатного вченого в незалежній Україні призабуте, опублікована лише невелика частина його наукового і публіцистичного доробку. Лише у 2021 та 2023 роках М. Чабан видав друком відгуки про В. Біднова [10] та його спогади [4]. Першим

в незалежній Україні про великого широківчанина написав В. Ульяновський [14]. Слід згадати про окремі нариси наших земляків В. Ганенка [5; 6] та Г. Гусейнова [7; 8]. Також друком у Білорусі з'явилася у світ магістерська дисертація автора [11], захищена ним ще у 1908 році, яка і сьогодні є фундаментальним джерелом з даної проблематики.

Народився Василь Олексійович Біднов 2(14) січня 1874 року у містечку Широке Катеринославської губернії в родині селянина. За Д. Буркою, батькове прізвище – Бідний, пізніше зрусифіковане [13]. Початкову освіту Василь здобув у земській школі м. Широке [6]. У 1885-1889 рр. навчався у Херсонському духовному училищі, після чого вступив до Одеської духовної семінарії, яку закінчив у 1896 році. По завершенні навчання В.Біднов два роки пропрацював учителем церковно-приходської початкової школи та законовчителем у п'яти земських школах Миколаєва, при цьому ведучи на добровільних засадах заняття у недільній школі для дорослих. Під час перебування в семінарії він важко перехворів на віспу, що зумовило значне погіршення зору [14;с. 80].

У серпні 1898 року майбутній вчений вступає до Київської духовної академії, де стає постійним дописувачем «Записок НТШ». В академії він пише кандидатський твір, присвячений історії православної церкви в Польщі і Литві. Викладачі порадили доопрацювати дисертацію та захистити її як магістерську. У 1908 році Біднов публікує одну з головних своїх робіт – працю «Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum)», яка була удостоєна повної

Макаріївської премії і до сьогодні зберігає своє наукове значення [1]. У Києві він одружується з Любов'ю Євгенівною Шемплинською (псевдонім – Л. Жигмайло), відомою педагогинею, письменницею, активісткою «Просвіти» [2], яка на багато років стане йому помічницею і порадицею.

Після закінчення академії В. Біднова розподіляють до Астраханської духовної семінарії (1902 рік), але він домагається перевodu до Катеринослава, де працює помічником інспектора духовної семінарії. Тут, крім основних обов'язків, він викладає психологію, історію, філософію, гомілетику, німецьку та давньоєврейську мови, а з 1905 – громадянську історію [14; 81]. Саме з Катеринославом пов'язане подальше наукове зростання Василя Олексійовича. Він стає членом Єкатеринославської ученої архівної комісії (ЄУАК), очолюваної А. Синявським. Товаришує з Д. Яворницьким, Д. Дорошенком, Я. Новицьким, у 1906-1909 рр. виконує обов'язки секретаря комісії та редактора «Летописи ЕУАК», де публікує близько 30 своїх праць. Саме в Катеринославі науковець звертається до дослідження історії Запорізького козацтва, Д. Дорошенко вважав вченого «одним з найкращих архівістів щодо запорозької старовини». Н. Полонська-Василенко писала: «Біднов інакше зрозумів історію Запоріжжя, ніж Яворницький; він відкинув серпанок романтизму і звернув увагу на економічні та соціальні взаємовідносини на Запоріжжі». Також вчений ввів до наукового обігу великий масив документів, пов'язаний з історією церкви на Запоріжжі,

та опублікував ґрунтовні нариси з даної тематики [14;с. 81-82].

В.О. Біднов став членом Церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії, Українського наукового товариства у Києві, Полтавського церковного історико-археологічного комітету, почесним членом музею ім. Поля в Катеринославі. У 1911 році він створив і очолив Катеринославський єпархіальний церковно-археологічний комітет [14;с. 83-84].

Ще у 1903 році Василь Олексійович разом з дружиною вступає до Катеринославської «Просвіти». Він був членом ради і головою організації, учасником видання першої у місті україномовної газети «Добра порада» [14;с. 84]; разом з Д. Дорошенком у 1910-1913 роках видає тижневик «Дніпрові хвилі» [6]. Участь у просвітнянському русі викликала незадоволення архієпископа та ректора семінарії, тому В.О. Біднов прагне залишити Катеринослав і отримати посаду в одному з університетів. Але через «неблагонадійність» вченого його мрії не реалізувалися [14;с. 85].

Після революції 1917 року він редагує «Вісник» Товариства «Просвіта» та український відділ газети «Наше життя», очолює новостворене педагогічне товариство, читає лекції з історії України, видає і редагує ряд книг з історії України [14;с. 85-86]. Наш земляк став учасником квітневого Українського конгресу у Києві, увійшов до Української Центральної Ради і Тимчасової Української губерніальної ради [12]. Влітку 1918 року вчений, який з газети дізнався про створення Українського державного університету у Кам'янці-

Подільському, подав свою кандидатуру на посаду професора. У січні 1919 року його обрали деканом богословського факультету [3;с. 64-66]. Крім історії церкви, він читає загальний курс історії України [1]. Переїзд до Кам'янця викликав розлуку з коханою дружиною. Більше вони не зустрінуться, Любов Євгенівна – вчителька 20-ої школи м. Дніпропетровськ – у 1929 році буде заарештована у справі Спілки визволення України, після 1935 року її доля невідома [2].

Кам'янець-Подільський університет, що урочисто відкрили 22 жовтня 1918 року, за задумом, повинен був стати «українським Гайдельбергом» [7;с. 230]. Його ректор І. Огієнко доклав максимум зусиль для створення потужної наукової бази у місті, заклад повинен був стати виразником ідей нового часу [15;с. 62]. В.О. Біднов – один з найактивніших професорів, він очолює Українське педагогічне товариство та Кирило-Мефодіївське братство, стає членом комісії з перекладу Біблії українською [14;с. 86]. В університеті вчений стає членом партії соціалістів-федералістів. 3 липня 1920 року РНМ УНР затвердила його членом Ради міністерства і сповідань [1]. Під час першого захоплення міста (15.04. – 3.06. 1919 року [3;с. 69-70]) Василя Олексійовича прирекли до розстрілу, лише наступ українських військ врятував йому життя. Тому наприкінці 1920 року, напередодні остаточного захоплення Кам'янця більшовиками, він разом з сином Арсеном евакуюється до Польщі [14;с. 86].

У таборі для переміщених осіб м. Ланцутів В.О.Біднов створив перший еміграційний Народний

університет, ректором якого був обраний [14;с. 86-87]. Влітку 1922 року він переїжджає до Праги і займає посаду професора історії української церкви, викладає історію України, веде курси з історії Запоріжжя та Степової України в Українському вільному університеті, був обраний професором Української господарської академії [8]. Після від'їзду М. Грушевського до УСРР В.О.Біднова обирають професором Українського педагогічного інституту. Він засновує студентське «Товариство української культури», стає фундатором і членом управи Музею визвольної боротьби України [14;с. 87]. Василь Олексійович плідно працює на ниві науки, публікуючи свої розвідки та дослідження. Обмежена джерельна база призвела до зміни стилю його творчості – він пише нариси, огляди, рецензії, акцент зміщується до історіографії і популяризації української культури та науки [14;с. 88].

Останні роки життя він провів у столиці Польщі, де займає посаду професора богословського факультету Варшавського університету. Він так і не зміг адаптуватися у новому середовищі – сказала втрата празьких друзів, особисті трагедії – смерть сина Арсена у 1928 році та арешт коханої дружини, загибель у радянських таборах брата Митрофана [13], значне погіршення зору, хвороби, фактична самотність. У листі до Д. Яворницького він писав: «Сумно, сумно тут... навіть не можу тепер працювати, так важко й гірко! Хоч би кістки скласти на Рідній, Святій Землі» [12]. 1 квітня 1935 року він помер у шпиталі і був похований на православному кладовищі у Варшаві [14; с. 89-90].

У середовищі української інтелігенції його називали Скіфом (Мудрим Скіфом, Твердим Скіфом) [6]. Д. Антонович писав: «Біднов мав вдачу радісну по своїй натурі. Своє щастя він носив з собою. Доля була для нього мачухою. Треба дивуватися, що в нього знаходився час і сили для наукової і громадської праці. Дуже доброзичливий, Біднов мав властивість сплачувати добром за кривду. Як педагог, він був і строгий, і вибачливий...» Д. Дорошенко зазначав: «Віра християнина піддержувала в ньому твердість духу, а праця для України, яка була змістом його життя, до кінця днів наповнювала його сили...» М. Антонович згадував: «Це був один з тих діячів, що більшість життя провів на Україні і зв'язаний з нею більше, ніж інші – цілим серце і душею. Я особисто його дуже любив і завжди вважав напівсвятим...» [14;с. 91].

Василь Олексійович, не шкодуючи часу та здоров'я, працював для людей. Виразна громадянська позиція, уникання тих, кого він називав «політиками», надзвичайна працездатність та невибагливість до побутових проблем :«Умови професорського життя були примітивні... Про нове вбрання та узуття навіть мріяти не можна було... Замість чаю вживали якихось сурогатів, з сушеного листа з яблуні або вишні... Господарство моє вів покійник-син. Він купив вінок часнику й у грудні 1919 р. ми їли цей часник з хлібом, запиваючи чаєм без цукру... Навесні 1920 р. всі ми прийшли до думки обов'язково заводити власні городи... Звичайно ми туди ходили дуже рано та перед вечором, а день присвячували університетові... Та ми все-таки працювали, впоряджали

навіть по неділях засідання історико-фільмольогічного товариства...» [3;с.73-74] – ось основні прикмети Біднова-громадянина.

Характерною рисою доробку Біднова-історика є сувора документальність і фактологізм праць, реконструкція в них історичного процесу. Навіть популярні чи публіцистичні роботи написані на наукових засадах і часто містять щось нове, особливо з фактологічного боку. Особливу цінність являють собою його розвідки з історії козацтва в цілому та Катеринославщини зокрема, адже вагома частина джерел, особливо церковних, нині втрачена [14;с. 91]. Значна частина його наукової спадщини до сьогодні не опублікована через постійні переїзди, самотність, чужину, неприйняття вченого радянською владою. Але залишаються виховані ним за понад 30 років педагогічної діяльності студенти, перевидається його капітальна праця з історії української церкви.

18 травня 1995 року в центрі селища Широкого відбувся мітинг-реквієм, присвячений 60-річчю з дня смерті знаменитого земляка-широчанина. Було відкрито меморіальну дошку, адже Біднов все життя пам'ятав свою малу батьківщину, часто підписуючись під своїми публікаціями як В. Широчанський або В. Степовий [5;с. 72-73]. Його ім'я носять вулиці у Києві та Дніпрі [1]. До 150-річчя вченого відомий криворізький скульптор Олександр Канібор працює над гранітним бюстом, який планується встановити у Широкому [9]. Запорізький університет створив сайт, присвячений дослідженням Біднова з історії козацтва. Сподіваємося, науковий спадок нашого земляка буде гідно оцінений і ввійде до скарбниці

вітчизняної науки, а життя подвижника української ідеї стане гідним прикладом беззавітного служіння Україні.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Біднов_Василь_Олексійович. URL: [uk.wikipedia.org. /wiki/](http://uk.wikipedia.org/wiki/)
2. Біднова_Любов_ЄвгенівнаURL: [uk.wikipedia.org. /wiki/](http://uk.wikipedia.org/wiki/)
3. Біднов В. Перші два роки Українського державного університету в Кам'янці-Подільському. **Кур'єр Кривбасу**. 1997. № 69-70. С. 64-74.
4. Біднов В. Спогади / Упор. Микола Чабан. Дніпро, 2023. 128 с.
5. Ганенко В, Бай Л. Широківщина. Нариси з історії краю. Кривий Ріг, 2001. С. 71-73.
6. Ганенков В. Мудрий скіф. **Вісник**. 1994. № 18 (26 квітня). С. 2.
7. Гусейнов Г. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Кн. 3. Кривий Ріг, 2000. С. 228-230.
8. Гусейнов Г. «Мій ярий крик, мій біль тужливий». **Кур'єр Кривбасу**. 1994. № 2. С. 10, 14.
9. Крамаренко М. Скульптор О. Канібор: «Завершую роботу над бюстом великого українця Василя Біднова». **Домашня газета**. 2023. № 47 (22 листопада). С. 3.
10. Праведна душа. Василь Біднов у спогадах сучасників / Упорядник Микола Чабан. Дніпро: «Герда», 2021. 216 с.
11. Православная церковь в Польше и Литве. Минск: «Лучи Софии», 2003.
12. Рекуненко Н. Василь Біднов, знавець запорозької старовини. URL: <https://gorod.dp.ua/news/146496>
13. о. Юрій Мицик. Повернення із забуття. **Слово Просвіти**. 2021. № 46-47, (18-30 листопада). С. 6.
14. Ульяновський В. О. Біднов. **Український історичний журнал**. 1992. № 10-11. С. 80-94.
15. Чабан М. Над спогадами Василя Біднова. **Кур'єр Кривбасу**. 1997. № 69-70. С. 62-63.

Лариса Дояр,

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка Державного архіву друку Книжкової
палати України імені Івана Федорова (м. Київ)

ORCID: 0000-0003-0789-2462

ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ КРИВОГО РОГУ 1920-1930-х рр.

Державний архів друку як осередок найповнішої в світі друкованої україніки останнього століття вирізняється й автономними формами класифікації та збереження друкованої продукції. Мова йде про наявність в установі хронологічного і регіонального каталогів видавництва. Відповідно до зазначеної систематизації надходжень у відділі каталогів Книжкової палати України представлено узагальнюючі (карткові) матеріали, що віддзеркалюють розвиток друковидавництва в Кривому Розі впродовж 1922-2007 рр. (друки, що є молодшими за вказану крайню дату, з урахуванням сучасних технологій, фіксуються в електронних каталогах). Орієнтуючись на дискурс, запропонований організаторами краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле», тематикою свого дослідження авторка обрала друковані видання Кривого Рогу 1920-1930-х рр.

Порушуючи поставлену проблему, треба нагадати, що, попри домінування у суспільстві безкомпромісної пролетарської ідеології та формування культу особи Йосипа Сталіна, відповідно до засад ленінської нової економічної політики в 1920-х рр. продовжував існувати кооперативно-приватний видавничий сектор, який суттєво урізноманітнював тогочасну видавничу справу

в УСРР. Говорячи про наше місто, розквіту приватного книгодрукарства у ньому, на той час, ми, на жаль, не спостерігаємо, але деяка література зусиллями кооперативних видавництв в Кривому Розі таки виходила. Специфікою історичної конфігурації зазначеного періоду є також і те, що Кривий Ріг впродовж 1923-1930-го рр. мало окружний статус і, в контексті саме видавничої справи, це було особливо важливо. Принаймні, найбільшою за величиною, найдетальнішою за географічними та топографічними позначками, найякіснішою з огляду на використаний папір і фарби у картографічному фонді Державного архіву друку є видана у 1927 р. «Мапа Криворізької округи», про яку авторка розповідала на попередніх краєзнавчих читаннях.

Якщо говорити про перші (1922 р.) криворізькі надходження до Книжкової палати, то вони мають профспілкове походження, як наприклад, «Розрахункова книжка», що складалася з 24-х сторінок і яку видала Всеросійська Спілка робітників і службовців харчової і смакової промисловості Криворізького відділу Катеринославської губернії; «Статут сільсько-господарського кредитного кооперативного товариства «Селянин»», видана накладом 500 примірників; «Протоколи V-го Криворізького повітового з'їзду працівників лікувально-санітарної справи «ЗагмедикосанПраці» і з'їзду завідуючих лікувальними пунктами Криворізького повіту, що відбувся 5-6 жовтня 1922 р. у Кривому Розі» (брошура налічувала 32 сторінки і була видана накладом у 100 примірників).

Серед криворізьких видань 1922 р. зустрічається чимало інструкцій, наказів, резолюцій, статутів, що віддзеркалювали діяльність місцевих органів влади, партійних комітетів, виробничих колективів тощо: «Звіт Криворізького повітового парткому КП(б)У за період між 4-ою та 6-ою конференціями (листопад 1921 р. – червень 1922 р.)»; «Статут Трудових землеробських артілей»; «Наказ № 103 по Управлінню рудниками Криворізького залізорудного і буровугільного району»; «Резолюції 5-го Криворізького повітового з'їзду комітетів незаможних селян»; «Інструкція про порядок перевиборів волосних і сільських рад і виборів на повітовий з'їзд рад»; «Інструкція волосним фінансовим агентам».

Література службово-установчого характеру домінувала і в перший рік окружного статусу нашого міста. Так, у 1923 р. 150-примірниковим накладом було видано «Статут товариства «Селянський Будинок»», 500-примірниковим накладом – «Статут про державний гербовий збір»; 200-примірниковим накладом – «Статут каси взаємодопомоги Криворізького відділення Всеросійської спілки працівників харчової та смакової промисловості».

Першими культурно-освітніми друками досліджуваного нами періоду є видані у 1923 р. «Єдиний план просвітницьких занять в установах соціального виховання для дітей від 7-8 до 15 років в УСРР» та «Каталог книжок районної бібліотеки Спілки робітників зв'язку Криворіжжя». Першою історичною працею, що вийшла у Кривому Розі у зазначений нами період, є «Коротка історія 3-го Криворізького Червоного

козацького полку» (1924 р.). Першим літературним книгодруком стала збірка поезій «До Комуни», видана у 1925 р. (автор А.І. Пеберезкін (Е. Дудков)). Остання налічувала 16 сторінок і була видана 500-примірниковим накладом, що дає підстави говорити про її раритетність і особливу бібліографічну цінність. У 1925 р. в Кривому Розі було надруковано і перший революційний меморат – спогади учасників і свідків подій 1905-го року на Криворіжжі. Наступний 1926 рік позначився фундацією друкованого додатку до міської газети «Червоний гірник» – під святковою назвою «Перше травня» 30-тисторінкова брошура вийшла доволі великим, як на той час, накладом у 3200 екземплярів. У 1930 році 450-типримірниковим накладом було видано «Список абонентів Криворізької телефонної мережі», що налічував 36 сторінок – це було перше видання подібного змісту у досліджуваній нами період. Першим друком спортивного змісту ми можемо вважати брошуру «Фізкультурнику! Будь готовий до праці та оборони», яка вийшла у 1931 р. 10-титисячним накладом. Першою книгоформатною публікацією з проблем культурної інфраструктури міста стала авторська праця О. Солодухіна «Яким повинен бути парк культури й відпочинку. До наради Криворізької ради профспілок» (26 с., 1 тис. примірників).

Друки, що висвітлювали діяльність міста у новому для нього, окружному статусі, датовані 1927 р. Саме тоді вперше було видано «Статистику Криворіжжя», підготовлену окружним статистичним бюро, «Короткий огляд діяльності Криворізького окружного виконавчого

комітету за 1925-1926 рр.», «Резолюції Х-го окружного з'їзду рад Криворіжжя», «Резолюції Х-ої округової конференції ЛКСМУ Криворіжжя», «Резолюції 6-го окружного з'їзду профспілок Криворіжжя 28 травня - 1 червня 1927 р.».

На розвиткові криворізького друку, безумовно, позначилися усі тогочасні історичні події. Так, про виконання кампанії з лікнепу свідчить збірка «В наступ проти неписьменності. Збірка основних вирішень в справі ліквідації неписьменності на Криворіжжі» (Держдрук, 1929 р., 36 с., наклад 1 тис. примірників). Того ж таки року в Кривому Розі вийшли друком присвячені суцільній колективізації сільських господарств «Матеріали по хлібозаготівлі» (56 с., наклад 1 тис. примірників) та присвячена ударній праці на виробництві «Пам'ятка молодого робітника – учасника соціалістичного змагання» (24 с., наклад 4 тис. примірників). Про участь Криворіжжя в кампанії суцільної колективізації сільських господарств розповідає 44-охсторінкова брошура «За кращу організацію праці та розподіл наслідків господарювання в колгоспах», яку видав криворізький «Окрзерно-колгоспсоюз» 10-титисячним накладом. У 1930 р. у місті було видано 110-тисторінкову книгу «Комсомол за соціалістичне село» (остання вийшла 5-титисячним накладом). У 1931 р. трестом «Руда» та міською профспілковою радою гірничорудних робітників було видано «Пам'ятку бригадирам, ударникам про нові форми організації праці на руднях Криворіжжя» (34 с., 8 тис. примірників). Проблемі ударництва були

присвячені матеріали до доповіді райвиконкому на 1-ому організаційному пленумі міськради «Криворіжжя на шляхах соціалістичного будівництва» (57 с., 1500 примірників). Про розвиток руху передовиків виробництва розповідалося у «Збірці матеріалів стаханівських методів роботи і резервів Криворізького залізорудного району» (видавцем книжки стали Криворізький філіал Дніпропетровського інституту підвищення кваліфікації інженерно-технічних робітників і технічно-промисловий відділ кадрів тресту «Руда»). Книжка обсягом 88 сторінок і накладом 1 тис. примірників побачила світ у 1935 р., вступ до неї написав видатний гірничий інженер нашого краю Л.В. Мухін. У 1936 р. вийшла авторська праця М.Г. Ілієвського «Перший рік стаханівської роботи», де аналізувався досвід роботи передовиків будівництва Криворізького металургійного комбінату (видавцем книги став Криворізький металургійний комбінат). Друк налічував 59 сторінок і був виданий 250-типримірниковим накладом.

Віддзеркаленням кампанії українізації на криворізьких теренах можна вважати велику за обсягом (104 с.) книжку, видану міським відділом народної освіти. Її громіздка назва «За темпи, за якість в нацкультбудівництві на Криворіжжі. Постанови та матеріали ЦК партії, уряду, міськпарткому, міськради та районного з'їзду вчителів Криворіжжя про нацкультбудівництво. Пам'ятка культармійця» свідчить про значне коло дотичних до даної справи людей. Загалом, про посилення ідеологічної роботи в освітянській галузі говорять

різноманітні друки, а саме: «Резолюції II-го районного (так у тексті – прим.авт) з'їзду вчителів Криворізького району 27-30 серпня 1929 року» - видання вийшло накладом у 200 примірників і уміщувало 60 сторінок. У 1931 р. було видано «Соцугоду з марксо-ленінського виховання між Криворіжжям, Луганщиною та Нікопільщиною» (20 с., 2 тис. примірників, орфографію оригіналу збережено – прим.авт.).

Книгодруками часів Голодомору 1932-1933 рр. були видання організаційного змісту. В них порушувалися питання щодо виконання заходів з хлібозаготівлі, планування роботи колгоспів, забезпечення їжею окремих верств населення, в першу чергу, робітників великих промислових підприємств, бійців і командирів РСЧА. У ті важкі часи в Кривому Розі було надруковано кілька сугоłosних до нашого аналізу книжок, зокрема: «Всесоюзне змагання комсомолу в збиральній та хлібозаготівельній кампаніях. Криворіжжя. МК ЛКСМУ» (26 с., 1 тис. примірників), «Матеріали по складанню виробничо-фінансових планів у колгоспах на 1933 рік» (52 с., 500 примірників), «Інструкції по видачі забірних документів та віднесення до списків та категорій» (60-тисторінкова брошура висвітлювала питання робітничого постачання та виконання законодавства та обов'язкових постанов з цього приводу), «Положення про роботу магазинно-столових, шефських, ревізійно-контрольних комісій і позаштатних інструкторів ЗВК» (40-касторінкова книжечка порушувала питання заготівельної військової кооперації задля вирішення проблеми постачання харчами військовослужбовців).

Друкованою крапкою до жахливої трагедії 1932-1933 рр. стало сповнене переможних реляцій видання «Колгоспи Криворіжжя на піднесенні», яке уміщувало «матеріали попередніх наслідків господарювання колгоспів Криворіжжя 1933 господарського року» і у якості особистого екземпляра видавалося кожному делегатові 4-ої міської партійної конференції Криворіжжя, що проводилася навесні 1934 р.

Варто підкреслити, що, починаючи з 1930-го року, в Кривому Розі почали виходити авторські праці з проблем розвитку сільського господарства: Гапіч В. «Кращі сорти сільськогосподарських рослин. За даними П'ятихатської сільськогосподарської досвідної станції» (22 с., 3 тис. примірників); Монах М. «Сійте яру пшеницю» (16 с., 3 тис. примірників); Мироненко П. «Як силосувати рослини?» (30 с., 3 тис. примірників). У 1937 р. Криворізька міська друкарня видала книжку ланкової Латівського городу тресту «Руда» Г.І. Єременко «Як я добилась врожаю картоплі 20 тонн з гектара» (8 с., 250 примірників).

Значним сегментом криворізьких друків міжвоєнного періоду є видання виробничого змісту. У 1932 р. вийшла перша у Кривому Розі авторська праця Якова Весніка, який очолював будівництво «Криворіжсталі», а згодом став першим директором нашого металургійного заводу. Книга Я. Весніка була присвячена підсумкам першого року роботи Криворіжбуду, накладом у 2 тис. примірників її видало Управління Кривбуду. Згодом, до звітньої доповіді міської ради на Пленумі 2-го скликання було видано матеріали «Криворіжжя на шляхах

соціалістичного піднесення: 1931-1934 роки» (видавець міськрада, 112 с., 1200 примірників). У цей же час у великій кількості видавалися численні виробничі інструкції, що стосувалися організації роботи горнових, ковшових, формувальників, машиністів, змазувальників механізмів доменних печей, водопровідників доменних печей та інших робітників металургійного заводу «Криворіжсталь», а також лопатників, прохідників, кріпильників, бурильників, машиністів під'ємників та скреперних лебідок, лаборантів шахтних складів вибухівки, нарядників-запальників гірничо-видобувних підприємств тощо.

Отже, попри відсутність потужних видавництв, Кривий Ріг не стояв осторонь від процесів вітчизняного книгодруку, а збережені у Книжковій палаті друковані експонати розкривають складний історичний шлях міста-трудівника.

Наталя Романець,
докторка історичних наук, професорка кафедри історії;
Криворізький державний педагогічний університет

РЕЖИМ «ЧОРНИХ ДОЩОК» НА КРИВОРІЖЖІ

З-поміж репресивних заходів, застосованих владою під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р., режим «чорних дощок», мабуть, найвідоміший і, як здається на перший погляд, найбільш досліджений. «Чорнодощечну» екзекуцію українського села висвітлюють провідні вітчизняні і зарубіжні науковці, що займаються проблематикою Голодомору: В. Марочко[8, с. 27–32], С. Кульчицький [7, с. 277–278], І. Зеленін [6, с. 90]. Своєрідним підсумком наукового доробку у цій царині стала монографія Г. Папакіна «Чорні дошки»: антиселянські репресії (1932–1933)» [9]. На цьому тлі, як не парадоксально, малодослідженим залишається регіональний аспект проблеми. Тому метою статті є висвітлення «чорнодощечного» режиму, запровадженого у Криворізькому районі під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р.: масштабів, застосованих репресивних заходів, наслідків.

«Чорнодощечний» метод впливу на «саботажників хлібозаготівлі» був запроваджений постановою політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. Згідно з нею, колгоспи, що потрапляли на «чорну дошку», опинялися в стані своєрідної економічної блокади – у них припинялася кооперативна, державна й колгоспна торгівля, а з крамниць вивозилися всі товари; з колгоспів, колгоспників і одноосібників стягувалися всі раніше видані кредити та інші фінансові позики, водночас у колективних

об'єднаннях проводилася чистка від «контрреволюційних елементів». Занесення колгоспів на «чорну дошку» здійснювалося за рішенням облвиконкомів, які зобов'язувалися негайно повідомляти про це ЦК [2, с. 392].

Попри те, що постанова ЦК КП(б)У й ідентична до неї за змістом інструкція РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. дозволяли заносити на «чорну дошку» тільки окремі колгоспи, облвиконками застосували цей захід щодо сільрад, сіл, одноосібників і навіть цілих районів. РНК і Наркомзем УСРР розцінювали такі дії обласного керівництва як перегини, але іншої думки дотримувалося партійне керівництво республіки, яке своїм рішенням від 29 листопада 1932 р. фактично підтримало ініціативні облвиконкоми, санкціонувавши занесення на «чорну дошку» сіл і районів з попереднього дозволу ЦК [11, арк. 2].

Перші села і колгоспи Криворізького району були занесені на «чорну дошку» ще до запровадження цього заходу на всеукраїнському рівні. 15 листопада 1932 р. бюро Криворізького міськкому КП(б)У ухвалило постанову «Про крамопостачання сіл та колгоспів в зв'язку з хлібозаготівлями», якою «за відвертий зрив виконання планів хлібозаготівлі» на «чорну дошку» було занесено 21 колгосп і 11 сільрад, серед яких були колгоспи «Труд і культура» (20,6% виконання) та «Червоний трактор» (42%) Свердловської сільради, «Ударник» (29,1%) Новоукраїнської, «Зоря» (37,6%) Олесандродарської, «Червоноармієць» (33,6%) та «Широке поле» (32,4%) Христофорівської. До них мали застосувати товарну блокаду: «припинити продаж будь-якого краму на терені

цих сільрад і колгоспів» та «вивезти з крамниць системи споживкооперації та державної торгівлі весь наявний крам». Крам мали «перекинути до тих колгоспів та сіл, які чесно і сумлінно виконують свої зобов'язання з хлібо-заготівлі перед державою»[12, арк. 106, 107, 108].

«Чорнодощечний» режим застосовувався до колективних об'єднань або за пропозицією райвиконкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, або за ініціативою Дніпропетровського обкому та облвиконкому. Так, на початку січня 1933 р. у Криворізькому районі на «чорній дошці» знаходилося дев'ять колгоспів. При цьому рішенням Криворізького міськкому КП(б)У із подальшим затвердженням обласних організацій були занесені на «чорну дошку» сім колгоспів: «Червона поляна» та «Червона Україна» Явдотівської сільради, ім. Ворошилова Шестірнянської сільради, «Широке поле» Христофорівської сільради, «Труд і культура» Свердловської сільради, «Червоний маяк» і «Жовтень» Андріївської сільради. Ще у двох колективних об'єднаннях (ім. Чубаря Широківської сільради і «Комунар» Новоукраїнської сільради) «чорнодощечний» режим був запроваджений Дніпропетровським облвиконкомом та обкомом КП(б)У за власною ініціативою [4, арк. 68].

Спочатку на «чорну дошку» заносили колективні об'єднання з найнижчими показниками виконання хлібозаготівлі, але наприкінці грудня 1932 р. обласна влада Дніпропетровщини під тиском сталінського емісара П. Постишева змінила підхід до визначення об'єктів репресії: на «чорну дошку» почали заносити

великі колгоспи із значними заготівельними планами, які складали вагому частину районного та обласного плану хлібозаготівлі.

Однією із причин, яка примусила партійне керівництво відкоригувати практику занесення на «чорну дошку», стала поїздка П. Постишева на Криворіжжя, під час якої він особисто відвідав колгоспи ім. Ворошилова та «Червона Україна». Кремлівський емісар побачив, що це бідняцькі колективні об'єднання, організовані із переселенців, які переїхали із інших сіл Криворізького району. Лише у 1928–1929 рр. в цих колгоспах почали будувати господарські приміщення. А у колгоспі ім. Ворошилова частина колгоспників жила в землянках [4, арк. 68]. Тому у доповідній записці до Й. Сталіна від 4 січня 1933 р. П. Постишев фактично визнав недоцільність занесення колективних об'єднань на «чорну дошку» «виходячи суто із статистичних показників виконання цими колгоспами плану» [1, с. 330]. Кремлівський емісар вказував, що застосування «чорнодощечних» заходів до бідняцьких колгоспів призводило виключно до їхнього «розгрому», не забезпечуючи виконання хлібозаготівлі. Щодо занесення на «чорну дошку» колективних об'єднань «Червона Україна» та ім. Ворошилова Криворізького району, то П. Постишев вже звично пояснив цей прорахунок умисними діями «куркулів» і «петлюрівців», які використовуючи некомпетентність районного керівництва, «підсовували нашим дурням такі колгоспи» [1, с. 305].

Г. Папакін припускається помилки, стверджуючи, що «навіть у випадках, коли кремлівські емісари (Л. Каганович, П. Постишев) визнавали недоцільним або помилковим застосування репресій проти певних сіл/колгоспів, вони не наважувалися скасувати відповідні рішення обкомів чи райкомів КП(б)У. Невідомо про жодний випадок відміни в області ухвал районної влади із застосуванням режиму «чорної дошки», хоча це було явним порушенням установленого порядку»[9, с. 211]. Пояснити це можна тим, що досліднику не вдалося виявити відповідні архівні документи. У випадку з колгоспами «Червона Україна» та ім. Ворошилова Криворізького району це рішення було скасоване. 31 грудня 1932 р. Дніпропетровський обком КП(б)У за участі П. Постишева та С. Косіора ухвалив постанову, яка санкціонувала зняття з «чорної дошки» цих колективних об'єднань «як неправильно занесених». Обласну контрольну комісію зобов'язали покарати тих криворізьких партійців, «які подали ці колгоспи для занесення на «чорну дошку»[3, арк. 87].

Наступного дня після ухвалення цієї постанови Криворізький міськком КП(б)У запропонував першому секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганову зняти з «чорної дошки» ще два переселенські колгоспи: «Червона поляна» Явдотівської сільради та «Труд і культура» Свердловської сільради, а також звернув увагу на недоцільність застосування «чорнодощечного режиму» до колгоспу «Комунар» Новоукраїнської сільради, в якому залишилося 12 селянських господарств

– самі жінки, діти, старі, оскільки всі працездатні чоловіки виїхали на виробництво[4, арк. 69].

Через зміну підходу до визначення об'єктів «чорнодощечної» репресії 23 грудня 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення, яке вимагало виокремити «40–50 колгоспів із серйозним планом хлібозаготівлі, найвідсталіших, які саботують хлібоздачу державі, розбазарили і розкрали хліб». У рішенні особливо наголошувалося на необхідності «дійсно серйозного застосування всіх репресій» до цих колгоспів, «у першу чергу, стягнення всіх дострокових платежів: сільгосподатку, м'ясо-заготівлі, страховки і старої заборгованості» [10, с. 149]. Під час стягнення грошової заборгованості передбачалося застосувати принцип колективної відповідальності: її мали розподілити між всіма господарствами колгоспників для того, щоб вилучити негайно. Передусім, планувалося занести на «чорну дошку» колгоспи Генічеського, Криворізького, Магдалинівського та Апостолівського районів, які в постанові бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У визначалися як найвідсталіші, але і найважливіші для забезпечення виконання хлібозаготівлі [1, с. 291].

Одним із засобів покарання «чорнодощечних» колгоспів були натуральні штрафи. Станом на 10 грудня 1932 р. до колгоспів «Реконструкція», «Світовий велетень», «Червона Україна», «3-й вирішальний», «Перше травня», «Серп та молот», «Червоноармієць», «Ударник», «Труд та культура», «Червоний маяк» Криворізького району було застосовано м'ясні штрафи

«у розмірі 15% місячного плану м'ясозаготівлі як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників» [12, арк. 128].

Ще одним заходом впливу на «чорнодощечні» колгоспи було дострокове стягнення заборгованості. «Фінвідділ міськради і контора Держбанку мали достроково стягнути всю заборгованість як за податками, так і за кредитами» з колгоспів «Червоний шлях», ім. Ворошилова, «Жовтень», «Червона поляна», «Комунар», «Широке поле». Проте стягнення кредитів з колгоспів ускладнювала повна відсутність коштів на їхніх рахунках – контокоррентах. Тому на 10 грудня 1932 р. кредити на суму 6970 руб 83 коп. вдалося стягнути лише з трьох колгоспів. Криворізький міськком КП(б)У навіть звернувся до Дніпропетровського обкому за роз'ясненнями, «що робити з цими колгоспами, чи можна розпродати їхній реманент та коней» [12, арк. 130].

Натуральне штрафування та дострокове стягнення кредитів застосовувалося не лише до «чорнодощечних» колгоспів, але і до їхніх членів. Колгоспники таких колективних об'єднань на Криворіжжі мали сплатити 26 078 руб, але на 16 січня 1933 р. з них вдалося стягнути лише 20 775 руб, що складало 79,6% [4, арк. 62].

У «чорнодощечних» селах проводилась чистка колгоспів, партосередків, вилучення за лінією ДПУ «контрреволюційних елементів». Так, наприкінці грудня 1932 р. було репресовано керівництво колгоспу ім. Ворошилова Шестірнянської сільради. Їх звинуватили в агітації проти виконання плану хлібозаготівлі та приховуванні збіжжя. Вони нібито спеціально «хліб

пускали в полову і солому, в послід, і в кращому разі прибуткували як послід зерно, яке на 90% було добро-якісним». Дніпропетровський облсуд засудив заступника голови колгоспу А. Яценка та голову ревкомісії Савосту до розстрілу, голову колгоспу М. Зінченка, рахівника Сафрошенка, комірника Угніча, вагаря І. Нелупенка, рядового члена колгоспу, «куркуля» Друзько – до 10 років позбавлення волі, вагаря І. Кукушу – до 5 років. Аналіз ухвалених вироків дозволяє зробити висновок, що міра покарання залежала від соціального статусу репресованих. Так, засуджених до розстрілу А. Яценка в документах характеризують як «сина куркуля», Савосту як «колишнього стражника, махновця», а М. Зінченка, якого мали ув'язнити на 10 років, названо бідняком[5, арк. 36].

Одним із способів покарання населення «чорнодощечних» сіл стала депортація селянських господарств. 29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення депортувати за межі Дніпропетровщини 700 господарств із 20–25 сіл і 700 осіб «злісних елементів і куркулів (без сімей)» [2, с. 529]. А постанова Дніпропетровського облвиконкому від 5 січня 1933 р. визначила ці 27 сіл і кількість господарств, які мали вислати із них.

Депортацію переважно проводили із сіл з «чорнодощечними» колгоспами. Так, із Шестірнянської, Лозуватської, Софієво-Гейківської, Тернуватської, Новокурської, Андріївської та Запорізької сілрад Криворізького району вислали 40 голів селянських родин, із с. Широке – 50 господарств[4, арк. 58].

Зазначимо, що колгоспи ім. Чубаря Широківської сільради, «Червоний маяк» і «Жовтень» Андріївської, «2-й вирішальний» Новокурської та «Перше травня» Шестірнянської були занесені на «чорну дошку».

Показово, що серед висланих із с. Широкого Криворізького району селянських господарств було 16 родин колгоспників і більше половини депортованих – 23 родини – за соціальним становищем влада визнала середняцькими. Це дало привід мешканцям с. Широкого стверджувати, що ця депортація стала закономірним продовженням політики розкуркулення. Приміром, середняк Чернявський заявив: «Тепер хай біднота поміркує, що вислали куркулів, а зараз почали висилати бідноту» [4, арк. 60].

Підсумовуючи, зазначимо, що головним наслідком «чорнодошечного» режиму, запровадженого в селах Криворізького району, стали масовий голод і велика смертність населення.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. / отв. сост. В. В. Кондарашин. Москва, 2012. Т. 2: Июль 1932 – июль 1933. 912 с.
2. Голодомор 1932 –1933 років в Україні: документи і матеріали /НАН України; Інститут історії України /упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. 1128 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. (ДАДО). Ф. Р-1520. Оп. 3. Спр. 9.799 арк.
4. ДАДО. Ф. П-19.Оп. 1.Спр. 195. 75 арк.
5. ДАДО. Ф. П-19.Оп. 1.Спр. 485. 197 арк.

6. Зеленин И. Сталинская «революция сверху» после «великого перелома». 1930–1939: политика, осуществление, результаты. Москва, 2006. 315 с.
7. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2008. 424 с.
8. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. 64 с.
9. Папакін Г. «Чорні дошки»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ, 2013. 422 с.
10. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): Зб. документів/ Упоряд.: Є. Бородін, О. Касьянов, Н. Киструська та ін. Дніпропетровськ, 2008. 498 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1.Оп. 6.Спр. 238.209 арк.
12. ЦДАГО України. Ф. 1.Оп. 20.Спр. 5824. 210 арк.

Лариса Дояр,

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка Державного архіву друку Книжкової
палати України імені Івана Федорова (м. Київ)

ORCID: 0000-0003-0789-2462

КРИВОРІЗЬКИЙ ЛІТЕРАТОР Л.А. ЮХВІД
В БІБЛІОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ
УКРАЇНИ (до 115-річниці від дня народження письменника)

Встановлення радянської влади в Україні докорінно змінило в ній життя на декілька десятиліть поспіль. Особливо виразними і швидкими ці зміни були у культурній царині, зокрема, в літературі. Безпосередньо в горнилі ідеологічних битв народилася ціла плеяда українських літературних талантів (Павло Тичина, Володимир Сосюра, Юрій Смолич та ін.), які пройшли складний шлях від свого національного становлення під час боротьби за збереження української державності до особистісного перетворення на потужний рупор радянської пропаганди.

Яскравим представником історико-революційної драматургії в УСРР-УРСР, відомим прозаїком, сценаристом, редактором і фронтовим кореспондентом у роки війни (1941-1945) був Леонід Аронович Юхвід (1909-1968), чия творча доля мала довготривалий перетин з культурним життям Кривого Рогу, про що свого часу писали і завідувач кафедри Криворізького педагогічного інституту, історик П.Л. Варгатюк [1, с. 141], і криворізький журналіст В.П. Бухтіяров [2, с. 784].

Користуючись 115-річним ювілеєм від дня народження митця як нагодою для актуалізації його

імені, авторка вирішила дослідити постать криворізького літератора Л.А. Юхвіда в контексті бібліографічних описів Книжкової палати України.

Слід зазначити, що картковий репертуар з бібліографічної позиції «Юхвід Леонід Аронович» в «Алфавітному каталозі» Книжкової палати України представлений 19-ма одиницями, з яких 17 – складають його художні твори, 2 – редагування і післямови.

Хронологічно першим – датованим 1927 роком – каталожним записом є маловідомий на сьогоднішній день твір Л.А. Юхвіда «Комісар Булкін», що являв собою уривок з його ранньої повісті «Пристань». Видана «Держвидавом України» книжка позначена тим, що "переклад з руської мови" [саме так записано у тексті – прим.авт.] здійснив український поет В. Сосюра. Передмову до книги написав Л. Сосновський. Твір розкривав окремі епізоди з життя Червоної Армії на польському фронті в 1920 р. і друкувався в серії «Військова бібліотека. Красне письменство» [9]. Книжка вийшла 5-тисячним накладом у Харкові і коштувала 20 копійок. Незабаром, в 1929 р., твір було перевидано вже 7-тисячним накладом [10].

В 1932 р. у видавництві «Література і мистецтво» вийшов роман Л.А. Юхвіда «Вибух», у якому розповідалося про життя криворіжців у роки першої радянської п'ятирічки (1928-1932) [5]. Цікаво, що обкладинку книжки підготував народжений у Кривому Розі художник-графік Л. Я. Вербицький (1905-1941). Останній загинув на початку війни, але встиг подарувати світові талановитого композитора Леоніда Вербицького,

який своїми піснями підкорив не лише СРСР, але й США – власне, й емігрував він завдяки зв'язкам з тамтешньою українською діаспорою.

Передвоєнними виданнями письменника стали повість для середнього шкільного віку «Оля» [13] та п'єса на 3 дії «Сам собі ворог» [15].

Варто підкреслити, що дитяча література зайняла вагоме місце у творчості Леоніда Юхвіда. Окрім популярної повісті «Оля», що видавалася у 1938, 1959 та 1988 роках загальним накладом 55 тис. примірників, митець написав для дітей повісті «Мишко Конюшенко» [12] і «Вояка» [6], п'єсу (романтичну історію) для середнього шкільного віку «До побачення в травні» [7].

В 1969 р. харківське видавництво «Прапор» підготувало до друку велику збірку дитячих повістей і оповідань Л. Юхвіда під назвою «У полум'ї» [16]. Серед інших («Маленька Паша», «Як Валя шукала гусей», «Юра Н.», «В курсі діла», «Сашкова пригода», «Петрик і Сашко», «Було таке») до книги у розділі «Батькові діти» увійшли оповідання 1942-1943 рр., а також повісті «Оля» та «Вояка».

Варто підкреслити, що дитячі книжки Леоніда Юхвіда завжди оздоблювали талановиті українські художники, як-от: Й. Дайц, Л. Худяк, В. Євдокименко, Р. Волинський, І. Горбенко, О. Векленко та ін.

Але всенародну славу колишньому дописувачу криворізької газети «Червоний гірник» та редакторові журналу «Кривбас» принесла не дитяча література, а історико-революційна п'єса «Весілля в Малинівці», яка вже в 1930-х рр. стала популярною музичною комедією – оперетою, що значилася в спектаклевому репертуарі

Київського (на той час вже столичного) театру оперети, а в 1967 р. трансформувалася у кінематографічний жанр завдяки чудовій кольоровій екранізації на «Ленфільмі» (то була режисерська робота відомого радянського актора Андрія Тутишкіна). За твердженням мистецтвознавців, музичний фільм «Весілля в Малинівці» став лідером кінопрокату 1967 року. Щодо друкованої версії цього знаменитого твору, то в каталогах Книжкової палати України героїчна комедія під даною назвою, що складалася з 4-ох дій і була надрукована київським видавництвом «Мистецтво», позначена 1941 роком видання [4].

Етапним епізодом у творчості драматурга стала його п'єса «Чорноморець» – остання вийшла в 1942 р. в столиці Башкирії Уфі, куди було евакуйовано Спілку радянських письменників України [17]. Названий твір увійшов до 62-го номера серійної бібліотечки «Фронт і тил», був надрукований кишеньковим форматом та стабільним для цієї серії накладом у 5 тис. примірників. Видання вирізняло вкрай низькою якістю поліграфії, складалося з 23-х текстових сторінок і продавалося по ціні 40 коп. за примірник.

В 1954 р. книжково-газетне видавництво Харкова видало драматургійну збірку письменника, до якої, окрім «Весілля в Малинівці», увійшли п'єси «Чудовий край» та «Голуба фортеця»[8]. Згодом, захоплюючий сюжет «Весілля в Малинівці» можна було знайти у двотомному виданні «Українська радянська історико-революційна п'єса» [3] – через свій замалий, як для УРСР, 5-ти-

тисячний наклад книга перетворилася на безумовний бібліографічний раритет.

В 1958 р. під загальною назвою «Маленькі комедії» було видано велику за обсягом книгу (316 с.), що містила твори з кількох циклів, а саме: «Особисті справи», «Бойові епізоди», «Сцени з музичних комедій»[11]. Видані в Києві у 1976 р. «П'єси» Л. Юхвіда супроводжувалися докладною біографічною довідкою про автора [14, с. 223].

У цілому, за нашими підрахунками, наклад драматургічних творів Леоніда Юхвіда складає 71 тис. примірників, загальний же наклад усього виданого творчого доробку письменника становить майже чверть мільйона, а саме, 248 тис. одиниць друкованої продукції.

Щодо цінової політики на видання Леоніда Юхвіда, то, з урахуванням радянських грошових деномінацій, остання коливалася у межах половини – півтори карбованця. Очікувано дешевими були його дитячі книжки. Так, романтичну дитячу п'єсу «До побачення в травні», що мала чималий 70-тисторінковий обсяг, видану в пореформенному 1964 р. 20-титисячним накладом, можна було купити по ціні пиріжка – усього за 8 копійок! Аналізуючи ціни на друки, взагалі, легко простежити тенденції розвитку радянських грошей: якщо видана у 1938 р. 300-тисторінкова дитяча повість «Оля» продавалася за 4,5 карбованця, то видана в 1959 р. коштувала 6 крб. 15 коп. (і це попри втричі більший (відповідно 10 тис. і 30 тис. примірників) наклад, здійснений в одному й тому ж видавництві – «Дитвидав» у Харкові (1938 р.) і «Дитвидав УРСР» у Києві (1959 р.)). Тенденція на зростання вартості друків стає ще більш

очевидною, якщо згадати, що видана у 1988 р. харківським «Прапором» повість «Оля» коштувала 1 крб. 40 коп. Водночас, є підстави говорити про сталість і навіть зниження цін: так, якщо видана в 1946 р. друкарнею «Атлас» у Львові повість «Мишко Конюшенко» (обсяг 96 с., наклад 25 тис.) мала фіксовану ціну 4 крб., то видана у Харкові в 1963 р. повість «Вояка» коштувала усього 33 коп. і це попри те, що книжка мала вдвічі більший обсяг (183 с.) і майже тотожний наклад (30 тис.).

Варто зазначити, що тенденцію на зростання демонструє і цінова політика на драматургічну спадщину Леоніда Юхвіда: якщо героїчна комедія «Весілля в Малинівці», видана високогатунковим, з точки зору поліграфії, видавництвом «Мистецтво» в 1941 р., коштувала 2 крб. 75 коп., то впродовж 1954-1976 рр. названий твір можна було придбати значно дорожче, зокрема, за 8-9 крб. (до грошової реформи 1961 р.) і за 95 коп. (після неї). Цікаво, що накладі видань 1941 і 1958 рр. кількісно збігаються (15 тис.), останні є однаковими (8 тис.) і у випадку з друками 1954 та 1976 рр.

Леонід Аронович Юхвід прожив недовге життя, за сьогоденним виміром, не перетнувши навіть межі пенсійного віку. Народившись у легендарному Гуляйполі Катеринославської губернії, зробивши вагомий внесок у розвиток літературного Криворіжжя, митець з 1933 року мешкав у Харкові. В останні роки свого життя він активно співпрацював з тамтешніми колегами по цеху, зокрема, написав післямову до п'єс Леоніда Болобана («Кирило Кожум'яка», «Моя суджена»,

«Коли сонце повертає на весну», «Рече та стогне Дніпр широкий», «Дерев'яний гудзик»)], що вийшли в 1963 р. під загальною назвою «Наддніпрянці», редагував збірку п'єс Олександра Чучі «Три долі», яка вийшла у харківському видавництві «Прапор» за рік до смерті письменника тощо.

Отже, джерелом до вивчення нашого історичного минулого, у тому числі, і його краєзнавчої складової, можуть бути навіть звичайні бібліографічні описи каталожної майстерні Книжкової палати України.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Варгатюк П.Л. Криворіжжя: Путівник. Дніпропетровськ, 1969. 164 с.
2. Энциклопедия Криворожья: в 2 т./ Сост. В. Бухтияров. Кривой Рог, 2005. Т. 2. 816 с.
3. Українська радянська історико-революційна п'єса. У 2-х т./ Вст. ст. О. Дяченко. Київ: Держлітвидав України, 1957.
4. Юхвід Л. А. Весілля в Малинівці. Київ, 1941. 132 с.
5. Юхвід Л. А. Вибух. Харків-Київ, 1932. 214 с.
6. Юхвід Л. А. Вояка. Харків, 1963. 183 с.
7. Юхвід Л. А. До побачення в травні. Київ: Дитвидав УРСР, 1964. 70 с.
8. Юхвід Л. А. Комедії. Харків: Книжково-газетне видавництво, 1954. 196 с.
9. Юхвід Л. А. Комісар Булкін. Харків: Держвидав України, 1927. 48 с.
10. Юхвід Л. А. Комісар Булкін. Харків: Державне видавництво України, 1929. 46 с.
11. Юхвід Л. А. Маленькі комедії. Збірник. Харків: Обласне видавництво, 1958. 316 с.

12. Юхвід Л. А. Мишко Конюшенко. Київ-Львів: Молодь, 1946. 96 с.
13. Юхвід Л. А. Оля. Харків, 1938. 268 с.
14. Юхвід Л. А. П'єси. Київ: Дніпро, 1976. 224 с.
15. Юхвід Л. А. Сам собі ворог, Київ: Держлітвидав України, 1938. 72 с.
16. Юхвід Л. А. У полум'ї. Харків: Прапор, 1969. 400 с.
17. Юхвід Л. А. Чорноморець. Уфа: Спілка радянських письменників України, 1942. 23 с.

З ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1939–1940 РОКАХ

1939–1940 роки – складна та цікава доба в історії Криворізького державного педагогічного університету (на той час – Криворізького державного педагогічного інституту – КДПІ). Навчальний рік і друга світова війна розпочалися одночасно; восени 1939 р. радянські війська увійшли на територію західноукраїнських земель. Ці події вплинули на хід учбового процесу, подальші долі викладачів та студентів, особливо – випускників КДПІ. Мета нашої статті – на основі річного звіту[3], висвітлити основні напрями роботи Криворізького державного педагогічного інституту за 1939/1940 навчальний рік. Історіографія проблеми представлена науковими розвідками Л. Дояр [4], О. Мельника [6], В. Павленка [7], О. Целуйко [9], Енциклопедіями історії Криворіжжя [1; 2; 5].

Перші рядки звіту КДПІ констатують, що «...учбовий рік інституту розпочато своєчасно, у нормальних умовах. Керуючись учбовими планами комітету по справах вищої школи, інститут визначив обсяг учбової роботи, як по вишу в цілому, такі по кафедрах, а також і по дисциплінах зокрема.

Нормальний хід роботи був до деякої міри порушений через події, що трапилися на заході, і частково мобілізацією викладачів і студентів в армію, що викликало тимчасове переміщення інституту у нове

приміщення, необхідність перерозподілу навантаження і зміну у розкладах. Інститут швидко зумів перебудуватись, так що зазначені факти не порушили планомірної роботи інституту в цілому. Визначені Наркомпросом контингенти набору інститут виконав повністю. Зазначені вище причини також зробили деякий вплив на контингент, викликавши необхідність додаткового набору» [3, арк. 1]. Контингент студентів денного відділення характеризувався такими даними [3, арк. 1-2]:

Факультет	На 01.09. 1939 р. студентів	Додатковий набір	Вибуло в РСЧА	Дотермін. випуск	Всього студентів на 01.07. 1940 р.
фізмат	535	22	97	112	306
Природничий	292	1	2	82	198
мовно-літературний	395	13	37	104	246
по КДПІ	1122	36	136	298	750

Рух контингенту студентів заочного відділення: на 1 вересня 1939 р. на I курсі було 683 чол., за додатковим набором – 283 чол., вибуло в РСЧА(Робітничо-селянська Червона Армія) – 85 чол., випуск у січні-березні 1940 р. – 26 чол., на 1 липня 1940 р. всього навчалось на заочному відділенні 812 чол.[3, арк. 2].

На 1 вересня 1939 р. у вечірньому учительському інституті навчалось 79 студентів, до лав РСЧА вибуло 2 чол., на 1 липня 1940 р. навчалось 69 студентів [3, арк. 2]. Отже, за даними звіту лише до РСЧА за навчальний рік вибуло 223 чол. Студенти проходили обов'язкову військову

підготовку. 25-31 травня 1940 р. 338 студентів I курсу трьох факультетів склали державний іспит з військової підготовки при успішності 98,5 %, якості знань – 76,3 %. Зі складу студентів I курсу було підготовлено 253 саніструктора, які були взяті на військовий облік як молодший керівний склад медсанслужби РСЧА (121 категорія) [3, арк. 25].

Актуальною проблемою залишався кадровий склад викладачів та завідувачів кафедр. В інституті працювало три факультети: фізико-математичний, природничий, факультет мови та літератури, вони мали 10 кафедр, хоча затверджено було 12. За штатним розписом на 1939/1940 навчальний рік у КДПІ передбачалося 95 викладачів, але працювало – 75. 21 викладачу з санкції Наркомпросу було дозволено працювати на 1,5 ставки. 9 викладачів були призвані до РСЧА. Порівняно з 1938/1939 навчальним роком штат професорсько-викладацького складу збільшився на 29 чол. Склад педагогічного персоналу 1939/1940 навч. року у звіті представлений таблицею [3, арк. 2-4] :

Всього педробіт ників	У тому числі					З загальної кількості педпрацівників		
	Профе- сорів	Доцен- тів	Ст. викл.	Викл.	Асис- тентів	Докт. наук	Канд. наук	Всього
штатних	-	5	36	21	8	-	1	70
сумісників	-	-	-	5	-	-	-	5
разом	-	5	36	26	8	-	1	75

Посади деканів і завідувачів кафедрями з початком навчального року були укомплектовані, але директор педінституту був призначений лише у листопаді 1939 р. Його обов'язки виконував заступник директора з наукової роботи. Для покращення якісних змін у складі педагогічного персоналу річним планом КДПІ до 1 січня 1941 р. виконувався захист дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата наук 7 викладачів: К.К. Фасулаті, П.М. Задирака, Ф.К. Косик, М.В. Багрій, К.С. Леміщенко, Г.Д. Єременко, П.П. Гніщевич; 6 викладачів повинні були скласти кандидатський мінімум: Т.Ф. Горб, В.В. Сакк, О.П. Зеленський, Є.В. Штукман, С.І. Аладкін, М.Г. Солошенко [3, арк.4]. Вони працювали над дисертаціями, викладали навчальні дисципліни, проводили наукові дослідження у різних галузях знань, які мали значення і для народного господарства, готували кадри для шкіл, спеціальних середніх та вищих навчальних закладів, зокрема й для КДПІ.

У 1940 р. науковцями КДПІ було підготовлено перший збірник наукових праць інституту, але за відсутності паперу він був надрукований лише весною 1941 р.. У ті роки папір був дефіцитом, не вистачало зошитів, деякі студенти писали конспекти навіть у зошитах-зшитках зі старих газет, про що було згадано у звіті [3, арк. 28]. Л.В. Дояр у науковій розвідці «А завтра була війна: гортаючи «Наукові записки» КДПІ (1941 р.)» проаналізувала зміст наукового збірника, звернула увагу на значення досліджень криворізьких науковців, звернула увагу на те, що авторами його були 7 дослідників, які подали одночасно по 2-3 наукові розвідки, подала стислі біографічні відомості про них: К.К. Фасулаті,

П.М. Задирака, В.В. Сакк, К.К. Косик, К.С. Лемищенко, Г.В. Ткаченко, В.А. Нікітін [4, с. 33].

Серед викладацького і керівного складу КДПІ були люди із цікавою і часто трагічною долею. Директор КДПІ у 1934-1938 Георгій Тимофійович Кисельов (17.11.1888-60-ті рр. XX ст.) закінчив Ново-московську вчительську семінарію (1908), працював у народних школах м. Маріуполь, с. Мишурин Ріг, брав участь у формуванні загонів Червоної гвардії. У 1919 р. був головою правління рудників Криворізького і Нікопольсько-Марганецького рудних районів. У 20-ті роки XX ст. він працював у радянських установах, у 1927-1931 рр. працював на керівних посадах закладів освіти Дніпропетровська. У липні 1938 р. був заарештований як «ворог народу» [1, с. 549]. Разом з ним у справах 1938 і 1940 рр. проходили викладачі КДПІ Л.А. Карета, К.П. Макаревич, В.О. Дорошенко, Т.А. Перепада. Їх провиною була участь в української націоналістичній організації з метою створення Української держави. Г.Т. Кисельов був реабілітований у 1954 р.

Інша доля чекала наступного директора КДПІ Сергія Івановича Аладкіна (17.07.1901-?). Короткі відомості про нього включені до «Енциклопедії Криворіжжя» В. Бухтіярова [1, с. 26]. Лише у 2017 р. О. Целуйко, науковець Львівського національного університету імені Івана Франка, у статті про кафедру історії України університету ввів до наукового обігу особову справу С.І. Аладкіна з архіву ЛНУ. Вражає кількість шкільних та радянських установ, працівником яких був С.І. Аладкін: за 15 років роботи (до КДПІ) він поміняв майже стільки ж посад. Служба у радянській армії у 1922-1925 рр.,

вступ у члени ВКП(б) сприяли кар'єрному зростанню. Навчався на курсах пропагандистів при ЦК КП(б)У (липень–вересень 1928 р.), на заочному відділенні Комуністичного університету Артема в Харкові (1930-1931), на вечірньому відділенні історичного факультету Харківського університету (1934-1937) і там же в аспірантурі (1939-1940). У роки навчання працював директором середніх шкіл Харкова. З березня 1938 р. до квітня 1939 р. – заступник завідувача відділу шкіл і науки Харківського обкому ВК(б)У, з травня до жовтня 1939 р. – викладач історії та інспектор-методист у Харківському педінституті [8, с. 620]. З листопада 1939 р. до лютого 1941 р. – працював директором КДПІ, у березні-червні 1941 р. – начальник Управління у справах мистецтв при РНК УРСР. У роки війни та після неї – політпрацівник РСЧА (старший політрук, комісар батальйону, агітатор політвідділу Південно-Західного фронту, агітатор політуправління Прикарпатського військового округу). Після демобілізації у лютому 1946 р. був направлений на роботу до Львівської обласної партійної школи, де до квітня 1948 р. працював директором, завідувачем кафедри та викладачем історії СРСР. З вересня 1948 р. до вересня 1953 р. працював викладачем, старшим викладачем кафедри історії України Львівського університету [9, с. 620]. У 1952 р. С.І. Аладкін захистив кандидатську дисертацію на тему: «Аграрні відносини в Західній Україні (1919–1939)». З 1953 р. працював завідувачем кафедри історії України Тернопільської обласної партійної школи [9, с. 129]. Відомо, що до війни він працював над іншою темою дисертації: «Січневе

збройне повстання в Києві в 1918 р.», науковий керівник – І.Д. Бойко (1899-1971), який у 1945-1949 рр. завідував навчальною частиною Республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У в Києві. Захист першої дисертації було заплановано на 1941 р. [3, арк. 5].

У 1933-1941 рр. ст. викладачем, зав. кафедрою хімії, заступником директора КДПІ працював Терентій Федорович Горб (1900-?). У 1929 р. він закінчив Дніпропетровський університет народної освіти, працював у П'ятихатському районі. З 1933 р. – викладач КДПІ. У роки II світової війни воював на Північно-Кавказькому фронті у складі хімічних частин. У 1944–1951 рр. був призначений директором КДПІ, відбудовував інститут [1, с. 284].

Разом із Т.Ф. Горбом на кафедрі хімії працював Костянтин Севастьянович Леміщенко (21.05.1902 р.–?). У 1926 р. він закінчив Уманський сільськогосподарський інститут, у 1926-1930 рр. викладав хімію у Городищенській сільськогосподарській школі. Навчався в аспірантурі (1930-1932), завідував кафедрою хімії Ашгабадського сільськогосподарського інституту, Ленінобадського педагогічного університету. У 1937-1941 рр. – завідувач кафедрою хімії КДПІ. Учасник другої світової війни, у 1945-1953 рр. – завідувач кафедрою хімії. У 1947 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1953-1963 рр. завідував кафедрою хімії Криворізького гірничо-рудного інституту[2, с.18].

Серед науковців КДПІ у 1939-1940 рр. активно працював Пилип Макарович Задирака(23.11.1890-23.10.1944). Колишній офіцер російської армії, у 1919-

1922 рр. навчався у Херсонському інституту народної освіти. Після закінчення інституту працював у сільсько-господарському технікумі, викладав зоологію в Херсонському сільськогосподарському інституті. У 1931 р. був арештований за участь у Херсонському осередку «Союзу визволення України» Антирадянська діяльність П.М. Задираки не була доказана [7, с. 135]. У 1932-1940 рр. він завідував кафедрою зоології КДПІ. У 1939-1940 рр. досліджував біоекологічні особливості найважливіших шкідників сільського господарства (ховрахів) на околицях Кривого Рогу, але у 1940 р. виїхав на роботу до Чернівецького університету. До збірника наукових праць КДПІ була включена його стаття.

У 1938 р. кафедрою генетики та дарвінізму завідував Кирило Ксенофонович Фасулаті (23.03.1902-?). У 1926 р. він закінчив Дніпропетровський інститут народної освіти, з 1927 р. працював у науково-краєзнавчих товариствах. У 1932 р. брав участь в експедиції з вивчення біоценозів посушливих степів Причорномор'я, у 1934-1937 рр. – керівник групи зоології Всесоюзного науково-дослідного інституту гібридизації (Асканія-Нова), одночасно в 1933-1934 рр. доцент кафедри біології Нікопольського педагогічного інституту, у 1934-1937 рр. – декан природничого факультету Житомирського педагогічного інституту. У 1937-1941 рр. – завідувач кафедри зоології КДПІ [2, с. 636-637]. У 1939 р. написав підручник для вузів «Польовий практикум», зданий до друку [3, арк. 21]. У роки другої світової війни працював директором школи в евакуації, старшим мікробіологом, у 1944-1948 рр. завідувач кафедрою зоології, декан природничого факультету, у 1947 р. захистив

кандидатську дисертацію, виїхав до Ужгородського університету.

Асистент кафедри математики В.В. Сакк, який разом з лаборантом М.К. Романцем з 10 серпня 1938 по 1 січня 1940 рр. керував спостереженнями за метеорами. За даними комісії АН СРСР по метеорам астрономічний кабінет КДПІ дав 9% спостережень по всьому Радянському Союзу [3, арк. 20].

Отже, напередодні другої світової війни Криворізький державний педагогічний інститут сформувався як центр якісної професійної підготовки освітянських кадрів та науковий осередок, в якому проводилися наукові дослідження державного значення. Тому вивчення досвіду роботи КДПІ попередніх історичних періодів сприятиме збереженню історичної пам'яті нашого народу, накопиченню знань про минуле, формуванню патріотизму та поваги до історичної спадщини нашого народу у складних умовах сучасності.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В. Енциклопедія Криворіжжя. Т. 1. Кривий Ріг, 2005. 704 с.
2. Бухтіяров В. Енциклопедія Криворіжжя. Т. 2. Кривий Ріг, 2005. 806 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 3966. Оп. 1. Спр. 6. 32 арк.
4. Дояр Л.В. А завтра була війна: гортаючи «Наукові записки» КДПІ (1941 р.). **«Криворіжжя: погляд у минуле...»**. Матеріали V Історико-краєзнавчих читань Том 1. / Ред. кол.: Н. Печеніна, А. Тарасов; Р. Шляхтич; В. Фінічева. Кривий Ріг, 2019. С. 33–38.

5. Мельник О., Балабанов С. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2007. 604 с.
6. Мельник О.(молодший). Криворізький педагогічний інститут в 30-ті роки ХХ ст. **Криворіжжя: погляд у минуле...:** Матеріали VI Історико-краєзнавчих читань. Том 1. / Ред. кол.:Н.Печеніна та ін. Кривий Ріг, 2020. С.45–53.
7. Павленко В. Херсонський інститут народної освіти у «Співки визволення України у 20-ті –на початку 30-х років ХХ ст. (До 100-річчя Херсонського державного університету). **Scriptorium nostrum.** 2017. № 1(7). С. 122–157.
8. Полещук Т. Аладкін Сергій Іванович. **Encyclopedia.** Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2011. Т. 1. С.129.
9. Целуйко О. Кафедра історії України у1944–1949 рр.: від учнів Михайла Грушевського до апологетів радянського світу. **Вісник Львівського університету.** Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 607–640.

Дмитро Титаренко,
доктор історичних наук, професор кафедри історії;
Криворізький державний педагогічний університет

«...РЕШТУ БУЛОРОЗСТРІЛЯНО У ТАКИЙ ЖЕ СПОСІБ...»:
НАЦИСТСЬКІ ЗЛОЧИНИ НА КРИВОРІЖЖІ КРІЗЬ ПРИЗМУ
НІМЕЦЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ СУДОВО-СЛІДЧИХ ДОКУМЕНТІВ¹

Необхідність дослідження подій періоду нацистської окупації в Україні з урахуванням досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії передбачає вивчення не лише глобальних, але й локальних контекстів, розширення джерельної бази, залучення тих матеріалів, які в силу об'єктивних і суб'єктивних причин залишалися поза полем зору істориків. З огляду на це, на значну увагу заслуговують матеріали Центрального відомства управлінь юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістських злочинів, розташованого у Людвігсбурзі (*Zentrale Stellder Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung national sozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg (нім.)*, надалі – Центральне відомство).

До сфери компетенції цієї структури, заснованої в 1958 році[4, S. 139-150], входило розслідування нацистських злочинів, скоєних у роки Другої світової війни на окупованих Німеччиною територіях, в тому числі і в Радянському Союзі. Під час своєї діяльності Центральне відомство вдавалося до збору різного роду матеріалів, які могли бути використані з метою встановлення підозрюваних, доведення їхньої провини. Маловідомим аспектом є використання матеріалів,

¹Публікацію підготовлено у рамках наукового проекту, підтриманого фондом Александра фон Гумбольдта (Німеччина).

одержаних у рамках правової співпраці з радянськими органами юстиції. Так, німецька сторона одержувала протоколи свідчень потерпілих, свідків, акти «Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників...», інші документальні матеріали, які зберігалися в різних архівах – як центральних, так і регіональних. Ці джерела становлять значний інтерес не лише з перспективи дослідження історії кримінального переслідування нацистських злочинців і механізму функціонування німецької та транснаціональної юстиції загалом, але й у контексті вивчення маловідомих аспектів локальної історії доби окупації. Це, зокрема, засвідчує низка публікацій українських і зарубіжних істориків, які декілька років тому почали вводити ці матеріали до наукового обігу [1-3; 5; 6].

Декілька справ, що розслідувалися Центральним відомством, а потім прокуратурами на місцях, яким спрямовувалися матеріали попереднього слідства, були географічно пов'язані з Криворіжжям. Автор виявив ці матеріали в 2018-2019 та 2022-2023 роках під час роботи з матеріалами Центрального відомства, що зберігаються в філіалі Федерального архіву Німеччини в Людвігсбурзі [7-13]. Найбільш змістовною з них була справа на колишнього офіцера поліції Адольфа Хаана, який у 1942-1943 роках перебував у Кривому Розі на посаді начальника гарнізонної поліції [7, Band 3584, Bl. 5-6]. Стосовно Хаана німецьким слідством були висунуті звинувачення в скоєнні вбивств на окупованій території, зокрема в Кривому Розі. Так, у звинувачувальному

висновку від 6 січня 1968 року зазначалося, що він висунув вимогу місцевому начальнику СД «...очистити в'язницю, оскільки він боявся поширення тифу та туберкульозу, які спалахнули там»[7,Band3585, Bl. 34-35, 140-141]. Внаслідок цього співробітниками СД було розстріляно 30-40 в'язнів без будь-якого попереднього медичного обстеження. Хаан надав для здійснення щеплення місця злочину 12-15 поліцейських і був сам присутній під час розстрілу[7,Band3585, Bl. 139-140].

З метою встановлення обставин цього та інших злочинів німецькі органи юстиції спрямували запит на радянські органи юстиції з проханням надіслати матеріали, які стосувалися діяльності колишнього начальника поліції в Кривому Розі Адольфа Хаана і які, потенційно, могли бути використані для розслідування справи[7,Band3585, Bl. 151, 158]. Восени 1971 року радянська сторона у рамках виконання цього запиту надіслала низку архівних матеріалів. Це, зокрема, були протоколи Надзвичайної державної комісії, протоколи допиту поліцейських української допоміжної поліції, службовців німецької поліції. У цих документах містилося чимало інформації, яка стосувалися злочинів, скоєних на окупованій території СРСР, у тому числі і на Криворіжжі, називалися імена осіб, причетних до скоєння масових вбивств цивільного населення і радянських полонених на Криворіжжі. Щоправда, в силу специфіки діяльності німецької юстиції, неповноти даних у радянських документах, вдалося встановити та верифікувати лише деякі імена, притягнути до відповідальності фігурантів цих матеріалів, у тому числі і Хаана, так і не вдалося.

Нижче подається переклад протоколу допиту одного зі службовців німецької поліції, який зберігається в матеріалах судово-слідчого провадження на Хаана [7,Band3586, Bl. 52-56]. Переклад не містить інформації про джерело походження документу (завірена копія з цією інформацією з кримінальної справи на одного із нацистських злочинців, що надійшла у рамках правової співпраці, скоріше за все, знаходиться в матеріалах земельного суду у Франкфурті; цей документ (найімовірніше з загальносоюзних архівів КДБ або МВС) надійшов до Німеччини через Генеральну Прокуратуру СРСР).

Переклад на українську здійснено автором із німецького перекладу російськомовного джерела.

Завірений переклад з російської
ПРОТОКОЛ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ

Дрезден, 25 травня 1948

Військовий трибунал радянської військової адміністрації землі Саксонія в наступному складі: головуючий, капітан юстиції НАСАРОВ, члени: молодший сержант ВІНОГРАДОВ та єфрейтор ЧЕРМІНСЬКИЙ, секретар гвардії старший лейтенант БРАГІУС, обговорили:

О 18.20 головуючий відкрив судове засідання і оголосив, що справу у відношенні громадянина Німеччини БУШМАН Гергарда розглядається відповідно до пункту «В» статті 2 Закону № 10 Контрольної ради в Німеччині від 20 грудня 1945 року. Секретар повідомив суду, що

підсудний БУШМАН доставлений у судове засідання під охороною.

Свідків суд не викликав.

З'явився перекладач з німецької мови ЛЕВКОВСЬКИЙ Микола Савелійович.

Головуючий спитав підсудного БУШМАНА, чи бажає він відмовитися від перекладача Левківського.

Підсудний БУШМАН відповів, що він не відмовляється від перекладача ЛЕВКОВСЬКОГО. Головуючий інструктує перекладача ЛЕВКОВСЬКОГО про відповідальність за відмову в перекладі та завідомо неправдивий переклад згідно зі статтями 92 та 95 Кримінального кодексу РРФСР під підпис. У подальшому засідання ведеться через перекладача. Головуючий підтверджує особу підсудного, який стосовно себе заявляє наступне: я, БУШМАН Герхард, 1907 року народження, німець, народився і жив у Дрездені (Німеччина), безпартійний, вища освіта, одружений, під судом не був.

В ув'язненні з 29 квітня 1948 року. Обвинувачувальний висновок пред'явлено мені 24 травня 1948 року.

Головуючий спитав підсудного БУШМАНА, чи бажає він подати якісь клопотання.

Підсудний БУШМАН відповів: «В мене немає жодних клопотань до суду».

Головуючий знайомить підсудного БУШМАНА з його правами відповідно до кримінально-процесуального кодексу.

Головуючий оголосив склад суду, призначив секретаря і спитав підсудного БУШМАНА, чи не бажає він відводу когось із цих осіб. Підсудний БУШМАН відповів: «Я не

вимагаю відводу ані членів суду, ані особи, що веде протокол».

ПРЕДСТАВЛЕННЯ ДОКАЗІВ

Головуючий зачитав звинувачувальний висновок та висновок попереднього засідання, роз'яснив зміст звинувачувального висновку підсудному БУШМАНУ та спитав підсудного «Чи є зрозумілим звинувачувальний висновок, чи визнаєте Ви себе винним, чи хочете Ви дати покази в суді?»

Підсудний БУШМАН відповів: «Звинувачувальний висновок, який мені було зачитано, мені зрозумілий, я визнаю себе винним, я хотів би дати покази перед судом».

Підсудний БУШМАН заявив:

У червні 1941 року у складі групи польової жандармерії я був відправлений на тимчасово окуповану територію Радянської України і перебував у містах Гайсині, Дніпропетровську, Кривому Розі, Ахтирці та інших населених пунктах до вересня 1943.

Восени 1942 року, я не пам'ятаю ані дати, ані місяця, до мого кабінету прийшов мій начальник лейтенант ХАЙДУК, який наказав мені зібрати команду жандармерії і приєднатися разом із ним до групи «СД» з метою здійснення розстрілу радянських громадян.

Я зібрав лише 6 осіб та представив їх лейтенанту ХАЙДУК. Останній вилаяв мене, оскільки я зібрав не всіх. Наступного дня зранку він відправив мене разом з іншими до групи «СД».

Ми прибули до місця розташування групи «СД» і одержали наказ відвести групу радянських громадян для розстрілу.

Зранку нам дали дві вантажні машини і ми поїхали до тюрми Кривого Рогу, звідки ми вивели 25 радянських громадян, завантажили їх у вантажівки та поклали їх вниз, потім ми відвезли їх на місце розстрілу. Діставшись місця розстрілу, на відстанідесь 4 кілометрів від Кривого Рогу на цегляному заводі, ми вивантажили людей та почали здійснювати їх охорону.

Спочатку я привів до заздалегідь викопаної ями 4 радянських жінок, у однієї з них на руках було немовля, потім з них зняли верхній одяг і поклали на землю; пізніше їх розстріляв один єфрейтор з групи «СД», його ім'я я не знаю.

Потім решту було розстріляно у такий же спосіб, яким були розстріляні перші 4 особи. Розстрілом командував командир групи «СД» Садовські.

Крім того з табору привели ще 6 осіб, радянських військовополонених, яких також розстріляли. Таким чином у даному випадку було розстріляно 31 особу.

Після розстрілу радянських громадян і військовополонених поліція засипала яму землею.

Я особисто шкодую, що їх розстріляли, проте мені довелося виконати наказ свого командування. Я не знаю, за що їх розстріляли, але пам'ятаю, що одну молоду жінку розстріляли за те, що вона вкрала медичні інструменти в німецькому госпіталі.

У 1942 році, п'ятьма – шістьма тижнями пізніше, було здійснено другий розстріл радянських громадян. Проте я

не брав у цьому участі і не охороняв їх. Підсудний БУШМАН відповів на запитання суду: у другому випадку було розстріляно до 35 радянських громадян. Я дізнався про це від мого гарного друга, який брав участь у розстрілі. Розстріл відбувся на тому ж місці, де був проведений і перший розстріл. Я не можу сказати, чому їх розстріляли. Спочатку я служив у жандармерії писарем та мав звання унтер-офіцера. За гарну службу я був підвищений у званні та у посаді.

Головуючий спитав підсудного БУШМАНА, що він міг би додати до показів у цій справі.

Підсудний БУШМАН відповів, що він не може зробити жодних доповнень до показів.

Головуючий оголосив надання показів завершеним і надав підсудному БУШМАН останнє слово, в якому він сказав:

Я прошу руський(у німецьких джерелах термін «руський» часто виступає як і синонім терміну «радянський» – прим. авт.) суд взяти до уваги, що я бачив настільки жахливі речі, що вони справили на мене сильний вплив. До жандармерії я пішов не добровільно, а був призваний. Я запевняю руський суд, що я служив у Франції та Росії і що лише одного разу брав участь у розстрілі.

Я прошу суд звільнити мене з ув'язнення та пом'якшити покарання.

О 19.40 суд відправився на нараду, о 20.25 головуєчий оголосив вирок та пояснив звинувачуваному БУШМАНУ зміст вироку.

Військовий трибунал вирішив залишити покарання без змін та продовжити строк ув'язнення підсудного.
О 20.30 головуєчий оголосив судове засідання закритим.

Головуючий: підпис нерозбірливий
Секретар: підпис нерозбірливий

Копія вірна
Начальник канцелярії : підпис нерозбірливий

Кругла печатка Прокуратури СРСР

Франкфурт на Майні, 20 квітня 1972 року.

Переклад вірний (*штамп*) *Печатка перекладача*

Bindesarchiv-Ludwigsburg, B 162/3886, Bl. 52-56.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2011.
2. Радченко О.М. Медичний персонал єврейського походження в шталагах для радянських військово-полонених в Умані та Кременчузі, 1941-1943. **Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України.** Вип. XIII. Кропивницький, 2020. С. 114-118.
3. Титаренко Д. «Доказова база недостатня...»: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції. **Правовий часопис Донбасу.** 2020. № 3. С. 65-78.
4. Rückerl A. NS-Verbrechenvor Gericht: Versuch e. Vergangenheitsbewältigung. Heidelberg: Müller, Juristischer Verl., 1984.

5. SoehnerJ.Artemivsk: Transnational investigationsof Nazicrimes. **Південно-Східна Україна:зі стародавності у ХХІ століття:**зб. краєзн.дослідн. робіт X Всеукр. іст.-краєзн. конф. учнівської та студ. молоді з міжнар. участю.23-26 лист. 2017 р., Святогірськ. Краматорськ, 2017. С. 222-223.
6. Tytarenko D., PenterT., Die Ermordungvon Psychiatriepatientenin Poltava. Einblicke aus deutschen und sowjetischen Ermittlungsakten und Justizkooperation im Kalten Krieg,[in:] **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, 68, 2020/3-4, S. 455-481.
7. Bundesarchiv-Ludwigsburg (далі – BAL),B162/3884-3886.
8. BAL, B162/7274.
9. BAL, B162/7889-7889.
10. BAL, B162/8479-8480.
11. BAL, B162/8917-8922.
12. BAL, B162/25682.
13. BAL, B162/28994.

Олеся Тарабара,
науковий співробітник;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР
(Тернівський філіал)

ВЕСЕЛІ ТЕРНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ІЗ ІНТЕРВ'Ю з Г. БЕНЕМ)

Вивчення німецького «нового порядку» в Україні привертає увагу вчених і дослідників у зв'язку з постійним пошуком нових площин та глибшим розумінням історичних подій. Незважаючи на великий обсяг літератури з цієї теми багато сторін даного періоду й досі залишаються недостатньо вивченими та потребують детального наукового аналізу в контексті регіональних досліджень. Враховуючи це особливий інтерес представляє окупаційний режим в окремих місцевостях Кривбасу. Тому розповіді наших земляків про ті важкі часи є надзвичайно актуальними.

У 2023 році фонди Тернівського філіалу міського історико-краєзнавчого музею поповнилися унікальним експонатом – аудіозаписом спогадів Георгія Григоровича Бєня, науковця, викладача та фронтовика, який пережив німецьку окупацію у Веселих Тернах. Ці свідчення є цінним джерелом для розуміння життя населення під час воєнного конфлікту, а його особистий досвід дозволяє краще зрозуміти страхи, труднощі та методи опору, що були характерні для звичайних людей у той час. Публікація такої інформації сприяє розкриттю різноманітних аспектів життя під окупацією та уточненню уявлень про Другу світову війну (1939-1945) на Криворіжжі.

Мета статті – доповнити знання про деякі особливості німецького «нового порядку» на теренах Криворіжжя на прикладі селища Веселі Терни.

Хронологічні рамки охоплюють період від червня 1941 по лютий 1944 рр.

Підготовчий етап передбачав опрацювання опублікованих джерел про життя та діяльність вченого Г. Бея: інтернет-ресурсів [4], періодичних видань [1-2], монографій [6] та музейних фондів [3].

Георгій Григорович Бень народився 22 січня 1924 р. у с. Веселі Терни (зараз входить до складу м. Кривий Ріг) у звичайні селянській родині. Батько Григорій Степанович все життя пропрацював на Першотравневому руднику, мати Феодора Полікарпівна вела домашнє господарство. Коли Георгію було 11 років, а молодшому брату Тарасу 6, померла їхня мама. Згодом батько одружився вдруге із Марією Іванівною Здробко, яка замінила дітям рідну матір [6, с. 158].

У 1941 році юнак закінчив Веселотернівську школу №1. Служив у армії з грудня 1943 р. Учасник бойових дій, в складі 213 і 147 стрілецьких полків на 2-му Українському фронті брав участь у визволенні населених пунктів Полтавської області. Нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня, «За мужність» III ступеня, численними медалями. Підполковник запасу [4].

Загальний трудовий стаж ветерана – 61 рік, у тому числі й 7 років – головний агроном Кримського облуправління сільського господарства, 14 років викладав у загальноосвітній школі, 40 років – на кафедрі ботаніки Криворізького державного педінституту. У

науковому доробку вченого – більше 70-ти праць з проблем розвитку виноградарства в Україні. Має почесне звання «Відмінник народної освіти» [5, с. 244-245].

На основі викладених вище фактів з біографії науковця розроблено комплекс запитань стосовно перебігу окупаційного режиму в Веселих Тернах. Інтерв'ю з ветераном, записане на диктофон у смартфоні 9 жовтня 2023 р. в його квартирі у Металургійному районі м. Кривий Ріг. Загальна тривалість складає 55 хвилин 8 секунд, без перерв.

Пропонуємо частину бесіди [3] зі збереженням особливостей мовлення опитуваного. Публікується вперше зі згоди Георгія Беня.

Як мешканці Веселих Тернів та Ваша сім'я відреагували на звістку про напад Німеччини на Радянський Союз? *

Це був недільний теплий день 22 червня 1941 року. Мене послали за чимось у магазин. Я прийшов у центр села у магазин, де став у чергу. Там був репродуктор, йшла радіопередача. Раптом вона змінилася і почав виступати Молотов. Він говорив недовго. Сказав, що німецька армія напала на Радянський Союз і так далі. Потім він ще продовжив говорити й закінчив словами: «Наше дело правое, победа будет за нами».

Я продовжував стояти у черзі. Не знаю, що відчували інші люди, але я ще раніше знав, що війна вже починається, світова війна. Уже був досить тривожний час. Але почувши оцей виступ, я пам'ятаю, що в мене по тілу пройшов якийсь такий чи то холод, чи то тремтіння.

*Тут і далі жирним шрифтом позначені питання інтерв'юера.

І якось, ніби підсвідомо, я зрозумів оцю подію. Потім я пішов додому. Вдома був батько, мама ж ця нерідна і тітка Мотря, старша батькова сестра. Я прийшов і говорю: «Розпочалась війна». Усі вони не одразу змогли усвідомити це до кінця, але таки збагнули. Як розвивалися події далі, я вже в деталях не пам'ятаю.

Чи проходили мітинги у Веселих Тернах?

Не було. Більшість мешканців села складали дорослі чоловіки, які працювали на рудниках Першотравневому (раніше відомому як рудник Харіна) та Шварца (рудник імені Леніна). Оскільки основна частина робітників була залучена саме там, то там й відбувалися мітинги та розпочалася мобілізація.

Багато речей я знаю з розповідей батька, який був машиністом шахтної підіймальної машини. Було гасло: «Все для фронту, все для перемоги». Люди працювали на шахті №2, або як її ще називали, шахті «Д». Там видобували уран. Почали видобувати все більше руди, а війна тривала. Вагонів для відвантаження ставало все менше. Вирішили добути сировину сипати в насип. Між іншим, коли німці окупували Кривбас, то всі копори шахт були підірвані. Тому вони не добували руду безпосередньо з шахт, але скористалися вже добутою. Під час видобутку менш якісну сировину відкладали окремо. Нацисти не тільки цінну руду забрали, але й відвозили оцю малоцінну, яку потім збагачували в Німеччині.

Війна розгорталася, йшла мобілізація. Одного разу сказали, що завтра всім робітникам рудника треба прийти в контору, адже вони вже були розраховані. Всіх звільнили через війну, тому працівники мали отримати

гроші. Люди в це повірили, включаючи й батька. Прийшовши на другий день ранком до контори, виявилось, що вона закрита, і нікого там не було. Усі вже вирушили в евакуацію або куди-небудь ще. Жодних розрахунків не проводилося. Ось так закінчив своє існування рудник Першотравневий.

Як німці вступили до Веселих Тернів 14 серпня 1941 року?

Це була друга половина дня, можливо, годині о третій, радіо передало, що німецькі війська тиснуть нашу армію і знаходяться на білоцерківському напрямку. А Біла Церква від нас була десь кілометрів за 400. Обман. Вони уже були тут.

Один німець на мотоциклі, на великій швидкості, промчав центром вулиці по ґрунтовій дорозі. Проскочив Тернами в сторону Ворівки (частина Веселих Тернів – прим. авт.). Це був розвідник. Я сам бачив, як він оглядався. Всі подумали тоді: «Німці». Він поїхав зі сторони центру вниз, там село закінчилося, там балка. Через деякий час він повернувся назад. А в центрі вже стояли війська.

Спочатку вони забрали всіх євреїв, а їх було багато в Тернах ще навіть в дореволюційний час. Була єврейка Бума, з якою я навчався в одній школі. Ще до того як їх забрали німці, вона навіть приходила до нас додому. Вони вже відчували смертельний страх. Ми не могли нічим їм допомогти. Потім їх зібрали й стратили. Де й коли, я точно не знаю. Кажуть, що там в кар'єрі їх і розстріляли.

Чи були втрати з боку нацистів у період окупації?

Так. Це трапилося, коли німці зайняли Терни. В районі мосту паралельно з річкою стояла хата Головків. І на її підвір'ї розташувався якийсь німецький взвод, там техніка їхня була. Наша авіація скинула бомби на Терни й попала по цих німцях. Двоє з них були вбиті. Поховали їх в тому місці, де тоді був парк такий невеличкий, на повороті. Пам'ятаю, як німці поставили дерев'яні хрести тим загиблим та випалили їхні прізвища.

Чим займались люди в Тернах під час німецького «нового порядку»?

Хто чим. Виробництва нема, заробітку нема. В основному товарне виробництво: городи, колгоспи тощо. Люди жили тим життям, весілля були у Тернах не рідкісне явище, виходили заміж і женилися під час окупації.

Просто так німці нікого не чіпали. Згодом, коли в них ускладнювалася ситуація, вони почали в окремих людей забирати тварин на м'ясо. У нас була корова і бичок, якого німці забрали. Вони прийшли зі зброєю, і ніхто не міг сказати й слова, бо його розстріляли б одразу. Пізніше, коли наступила холодна погода, німці також забирали одяг, наприклад, кожухи. Вони не були готові за формою, а стало вже холодно. Так тривала ця окупація.

Чи доводилося Вам бачити військовополонених у селі?

Так. Я був, у нас це називалося «сходити в Терни», де музей зараз, то там була дорога і такий кювет. І побачив, як німці гонять сотні наших військовополонених. Сотні! Вигляд катастрофічний у цих людей. І з боків німці,

охорона озброєна, і собаки. А народ вийшов, хто що міг дати, а німці відганяли!

Якась жінка щось пропонувала й один з полонених вискочив зі строю, німець вистрелив йому в шию, і той зразу впав. Жінка закричала з переляку. Колона продовжувала йти, а цей застрелений тут і лежав. Німці йшли з Ворівки на гору і повернули потім через міст, вони ночували в конюшнях радгоспу, а далі невідомо куди.

Як відбулося звільнення Веселих Тернів?

Це було 23 жовтня. День був сонячний і теплий в жовтні. Тиша навкруги. Ніхто не стріляв. Німці уже відступали верхньою вулицею, з усією своєю технікою, на конях. Потім і це затихло. І я пам'ятаю, як по центру вулиці, з боку Ворівки, ішов німець і тримав гвинтівку й автомат напереваги, йшов по селу сам. Оце він, мабуть, був останній. І коли він пройшов, то через деякий час прогримів вибух – це підірвали міст. Не зруйнували повністю, там прорвало його в кінці. Оце все було в той день.

Потім зайшли наші війська і танки аж на Поштову вулицю, в центр міста. Важкі бої точилися там. Німецька розвідка доповіла командуванню, що наша армія вже неспроможна вести бої. Наше командування також це знало. Тому був даний наказ відступити. Відступили танки звідти й фронт стабілізувався на лінії Веселі Терни – рудник Леніна і далі. Веселі Терни виявилися звільненими, а Кривий Ріг залишався в німців.

Що відбувалося у Веселих Тернах після вступу туди радянських військ?

Фронт стабілізувався за півтора-два кілометри від Веселих Тернів на вигідній для німців височині – Могила-

Баба, та проіснував чотири місяці (з жовтня 43-го по лютий 44-го). Терни опинилися у прифронтовій прострілюваній зоні. І на мітингу командування запропонувало виселити всіх, але населення категорично відмовилося. Протягом чотирьох місяців люди жили в Тернах і піддавалися постійним обстрілам із гармат і мінометів.

Довжина Тернів 10 кілометрів, починаючи від радгоспу і закінчуючи Ворівкою. Багато людей страждали, жили в злиднях, багато хто отримав поранення, були вбиті. Але населення все одно допомагало армії, всім чим могли. Зима була тепла, дощі, скрізь – непролазна багнюка. То люди на мотузках чи ремнях через плече підносили снаряди навіть.

Місцеві бої на фронті йшли цілодобово. Убивали наших без кінця, надходила маса поранених. Поряд з нашим був будинок, де була операційна. А в нашому будинку було командування. У велику частину хати привезли звідкись соломи й було наказано постійно топити грубу і плитку,

щоб було жарко. Це називалося «шокова палата» – після операцій хворих приносили сюди та клали на солому. Багато з них вмирало. У нашому дворі потім була офіцерська столова і кухня для офіцерів. Брат допомагав кухарю Анатолію на польовій кухні, за що одержував порцію солдатської їжі.

Вас мобілізували одразу по звільненні села?

Ні. Минуло два місяці. До цього я ходив на роботу на рудник. Ми ремонтували залізничні колії на Первомайці. Вже потім прийшла повістка і мене забрали в армію.

Коли звільняли місто, мене вже не було. Батько розповідав, що день наступу військові тримали в таємниці, проте всі вже знали про нього. О четвертій годині ранку, коли ще було зовсім темно, ударила артилерія. Маса знарядь була наставлена у Тернах і за ними, скрізь. Батько казав, що неможливо було нічого ані сказати, ані почути. З ночі зробився день від залпів. Артилерія біла близько години, а тоді, як по команді, припинила атаку. Тоді наступила гробова тиша. І батько сам чув, він мені розказував, як піднялася піхота і з криком «Ура!» вони пішли в наступ. І оце так вже звільнили Кривбас [3].

Таким чином, фіксація за допомогою інтерв'ювання спогадів очевидців воєнного лихоліття, в тому числі й на прикладі мешканців Веселих Тернів, стане ще одним кроком на шляху до відтворення правдивого зображення

різних сторін та етапів Другої світової війни без «білих плям» і прогалин. Зібрані матеріали можуть бути використані в контексті подальших регіональних досліджень історії Криворіжжя.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В. На довгій ниві життя. **Червоний гірник (ЧГ)**. №3 (21430). 21 січня 2014 року. С. 8.
2. Бухтіяров В. Сини поклоняються батькам. **ЧГ**. №87 (21512). 18 листопада 2014 року. С. 5.
3. Інтерв'ю Георгія Григоровича Беня, записане 9 жовтня 2023 року. Тернівський філіал КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н.
4. Команда Олександра Вілкула привітала з Днем Перемоги викладача і вченого Георгія Беня. URL: <https://rudana.com.ua/news/komanda-oleksandra-vilkula-pryvitala-z-dnem-peremogy-vykladacha-i-vchenogo-georgiya-benya>
5. Топа А., Євенко О. Веселі Терни на освітянській ниві. Школа. Вчитель. Учень. Спогади, документи, фотографії, присвячення. Видання друге. Кривий Ріг, 2017. 428 с.
6. Учитель і час... Згадуючи Тараса Григоровича Беня / Упоряд. А.Б. Педько. Дніпропетровськ, 2015. 324 с.

Марія Нікитенко,
науковий співробітник;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ДО ПИТАННЯ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЧЛЕНІВ КРИВОРІЗЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ГРУПИ С.Т.ЦИГАНЕНКА

Велика кількість об'єктів культурної спадщини України у більшості випадків отримала статус пам'яток до 1991 р. У Кривому Розі окреме місце посідає братська могила підпільників групи Сергія Трохимовича Циганенка, яка перебувала на обліку військових поховань Жовтневого району, але не була поставлена на державний облік пам'яток історії виконкомом Дніпропетровської обласної ради народних депутатів. Тому доцільно звернути увагу на склад та діяльність криворізьких підпільників, яких очолював С. Т. Циганенко.

Мета: з'ясувати склад групи С. Т. Циганенка та висвітлити їхній внесок у спільну боротьбу місцевого населення з нацистським окупаційним режимом, який діяв у Кривому Розі в 1941-1944 рр.

Джерельною базою були обрані матеріали фондів міського історико-краєзнавчого музею, Криворізького міського архіву, публікації у періодичних виданнях.

У «Зводі пам'яток історії та культури України» цей об'єкт культурної спадщини фігурує як пам'ятка історії: «Братська могила воїнів Червоної армії та членів підпільної організації (іст.)» [6, с.224]. За описом надгробок братської могили не містить типових символів поховань воїнів Червоної Армії: зірки з п'ятьма променями та гілки лавру. Перед надгробком, зробленим

з гранітної крихти та бетону, розташована тумба із чавунною меморіальною дошкою [6, с.225]. Тумба з дошкою є пам'ятником, який був встановлений в 1976 р. [7, арк.50].

Напис на меморіальній дошці свідчить про те, що у братській могилі разом із С.Т.Циганенком поховані інші відомі учасники групи (Г.Г.Казаков, Б.Г.Малолетко) та невідомі солдати – жертви фашизму, а не визволителі населеного пункту. Текст напису виконано російською мовою великими та маленькими літерами у сім рядків: «героям – подпольщикам: / Цыганенко С.Т., / Казакову Г.Г., / Малолетко Б.Г. / неизвестным солда/там – жертвам фашиз/ма – вечная память!» [2, с.76].

Наприкінці серпня 1991 р. Виконавчий комітет Криворізької міської Ради народних депутатів прийняв рішення просити виконком обласної Ради народних депутатів після звернення комітету Жовтневої районної Ради народних депутатів [7, арк.49] поставити на державний облік братську могилу героїв – анти-фашистів-підпільників, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни (Другої світової війни) [7, арк.47].

До звернення виконавчого комітету Жовтневої районної Ради народних депутатів додавалась облікова картка військового поховання, що містила опис технічного стану братської могили та пам'ятника, а також фотографію та план-схему об'єкту культурної спадщини. У вищезгаданому обліковому документі була зафіксована інформація щодо перепоховання та відомості про похованих. Дата виявлення першого поховання (або перших поховань) та встановлення пам'ятника (або пам'ятників) до перепоховання, яке

відбулось у жовтні 1976 р. з цивільного кладовища рудника «Жовтень» на кладовище с. Бажаново, невідомі. Загальна кількість похованих у братській могилі антифашистів-підпільників разом з трьома відомими прізвищами загиблих (лейтенант С.Т.Циганенко/січень 1944 р., Г.Г.Казаков/лютий 1944 р., Б.Г.Малолетко лютий 1944 р.) налічувала дванадцять осіб [7, арк.50].

Перепоховання загиблих здійснювалось, вірогідно, коштом родичів загиблих підпільників, а не за рахунок місцевих органів влади. У протилежному випадку встановили б пам'ятник із зображенням зірки на меморіальній дошці. Саме такі оновлені пам'ятники з'явилися на всіх братських могилах воїнів у 1960-1980-ті рр. Величезна роль у пам'ятко-охороній справі була покладена на музейні установи на початку 1960-х років: відповідальний науковий співробітник мав складати історичні довідки та оформлювати паспортну документацію на пам'ятники історії та культури УРСР [4, с.412]. У пакеті документів для взяття поховання на облік історична довідка Криворізького історико-краєзнавчого музею не значиться [7, арк.47].

У нижній частині надгробка могили знаходився декоративний елемент. Розмір та якість фотографії, що вклеєна в облікову картку, не дозволяють ідентифікувати стилізоване зображення декору (гілка лавру у поєднанні із зіркою чи іншою фігурою) [7, арк.50]. Відсутність складного елемента на початку ХХІ ст. [6, с.224] свідчить про його втрату на межі ХХ-ХХІ ст.

У 1977 р. серед 14 антифашистських підпільних груп, які виникли у Кривому Розі у вересні 1941-березні 1942 рр., група під керівництвом С.Т.Циганенка згадується разом з іншими

підпільними патріотичними групами: В.Г.Козиненка, Т.В.Шинкарева [5, с.304].

В 1962 р. був складений машинописний список учасників підпільної групи С.Т.Циганенка (24 особи включно із керівником), що діяла у Кривому Розі в 1942-1943 рр. [9]. Пізніше з'явився інший список, рукописний варіант якого неодноразово доповнювався новими фактами та новими учасниками (25 осіб, 32 особи) [10]. Точний рік визнання цього самодіяльного формування обкомом КПРС невідомий [6, с.93]. Обидва документа, машинопис та рукопис, містять відомості щодо складу групи. Деякі біографічні дані підпільників та інформація про їхню діяльність не були виявлені у повному обсязі [9,10].

У 1943-1944 рр. десять підпільників були страчені німцями: Костянтин Михейович Донсков, Борис Григорович Малолетко, Михайло Спиридонович Волковий та Володимир Сидорович Кащенко (в 1943 р.), Василь Федорович Борцев та Іван Дорофійович Лисак (в жовтні 1943 р.), Володимир Іванович Просянніков (у листопаді 1943 р.), Герасим Григорович Казаков (у грудні 1943 р.), Сергій Трохимович Циганенко (6 січня 1944 р.), Іван Полікарпович Бардник (в січні 1944 р.). Місце поховання семи з десяти страчених невідомо [9].

С.Т.Циганенко закінчив військове училище в 1940 р. Його мобілізували до лав Червоної Армії у липні 1941 р. Під час боїв він вирвався з оточення та прийшов у Кривий Ріг [2, с.690]. У рідному місті, вже окупованому нацистськими загарбниками, став працювати грабарем на шахті імені Фрунзе [9]. Створив та очолив групу підпільників

в 1942 р. [9], що діяла в житломасиві РУ ім. Комінтерну [1, с.89]. Група володіла 5 радіоприймачами, розповсюджувала листівки, організовувала диверсії, рятувала містян від насильницького вивозу до Німеччини. Підпільники підірвали шахту, яку окупанти готували до пуску [2, с.690]. С.Т.Циганенко окремі операції проводив разом із патріотами інших криворізьких підпільних груп (керівники Ю.М.Козаченко, П.Ю.Щербак, М.П.Гриньов). Група С.Т.Циганенко підтримувала зв'язок із партизанами Чорного лісу (Знаменка, Кіровоградська обл.): партизанам було передано 300 кг вибухівки, кулемет «Максим» [3].

Г.Г.Казаков (1898 р.н.) рятував людей від угону до Німеччини, передавав зброю партизанам в Чорному лісі [1, с.579]. Б.Г.Малолетко (1925 р.н.) теж передавав зброю партизанам в Чорному лісі та виконував обов'язки зв'язківця [2, с.76]. У групі діяв ще один підпільник із таким прізвиськом та по батькові – Володимир Григорович Малолетко (1922 р.н.) [9].

Всі члени родини Малолетків (точна кількість осіб невідома) вважалась партизанами, які намагалися завадити окупаційним військам підірвати Криворізьку району електростанцію (КРЕС). Після того, як їх видали зрадники у січні 1944 р., всю групу заарештували, катували та вбили у гестапо. Тіла підпільників кинули в Жовтневий кар'єр [8].

К.М.Донсков збирав зброю, розповсюджував листівки [1, с.382]. М.С.Волковий виконував обов'язки зв'язкового, брав участь у диверсіях [1, с.210]. Г.М.Єркін (повне ім'я та по батькові не вказані), під час окупації працював на цегляному заводі, проводив агітаційну

роботу, організовував саботажі. Йосиф Якович Кожемякін (1895 р.н.) – лікар міської лікарні – організовував медичну допомогу підпільникам, військовополоненим, надавав фіктивні довідки [9].

Три підпільника з групи були працівниками станції Вечірній Кут: Ф.С.Мусієнко, І.П.Стец, О.С.Нетреба. Філіп Степанович Мусієнко (1890 р.н.) організував аварії двох потягів у серпні 1943 р. Йому допомагали Іван Пилипович Стец та Олексій Сергійович Нетреба [9].

До початку війни два підпільника служили у лавах Радянської (Червоної) Армії: С.Т.Циганенко (1919 р.н), В.Ф.Борцев (1917 р.н). Відомості щодо трьох підпільників (Микола Антоненко, Григорій Бедратий, Микола Осадчий) не були встановлені у повному обсязі. Інформація щодо дезертирів та військовополонених як членів підпільної групи відсутня [9,10].

Група підпільників під керівництвом С.Т.Циганенка була самодіяльним підрозділом. Тому формування було визнано тільки після тривалого опрацювання спеціальних партійних комісій області у період 1963-1975 рр. У групі були мирні жителі та військовозобов'язані, що мали досвід служби в армії, брали участь у бойових діях влітку 1941 р. Деякі з них офіційно працювали під час окупації Кривого Рогу. Склад групи та її діяльність викликали певні сумніви у керівників партійної верхівки області, що відобразилось на статусі братської могили: поховання не було взято на облік як пам'ятник історії у другій половині ХХ ст. Патріоти групи С.Т.Циганенка проводили агітаційно-пропагандистську та диверсійну роботу, що була спрямована проти встановленого у місті режиму нацистських загарбників. Окрім

того, співпрацювали з представниками інших груп Руху Опору Кривого Рогу та Кіровоградської області у 1942-1943 рр.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В.П. Енциклопедія Криворіжжя. У 2-х т. Кривий Ріг, Т. 1. 2005. 704 с.
2. Бухтіяров В.П. Енциклопедія Криворіжжя... Т. 2. 816 с.
3. Бухтіяров В. Помним. Б-ка альманаха «Саксагань». Кривой Рог, 1994. С. 64.
4. Законодавство про пам'ятники історії та культури / упоряд. М. Голодний та ін. Київ, 1970. 464 с.
5. История городов и сел Украинской ССР в 26 т. / Авт. кол. Харьков, 1977. Т. 2. Днепропетровская область. 1977. 840с.
6. Пам'ятки історії та культури міста Кривий Ріг (За матер. «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упоряд. : Л/ Голубчикта ін. Журфонд, 2022. 392 с.
7. Решение исполнительного комитета Криворожского городского совета «О постановке на государственный учет братской могилы героев-антифашистов подпольщиков в г.Кривом Роге» от 30.08.1991 г. № 214. Криворізький міський архів. Ф.1.Оп.1. Од. зб. 357.
8. Сокуренок Л. С любимыми не расставайтесь. **Коммунист Кривбасса**. 2004. № 9 (26 февраля) С. 4
9. Участники подпольной группы (рук. Цыганенко С.Т.), действовавшей в период оккупации гитлеровцами г. Кривой Рог 1942-1943 гг. Фонды Криворізького історико-краєзнавчого музею. б/н
10. Участники подпольной группы (руководитель Цыганенко С.Т.), действовавшей в период оккупации гитлеровцами г. Кривой Рог 1942-1944 гг. Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-14380(11).

Ірина Стеблина,
старший науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР;
Ріта Ігнатова, пенсіонерка

СПОГАДИ ПРО ШКОЛУ №25(1948-1958 рр.)

Розвиток освіти на Криворіжжі – одна з актуальних і провідних наукових тем. Задokumentовану інформацію з історії створення та діяльності майже всіх навчальних закладів можна знайти в роботах місцевих істориків і краєзнавців, тільки перелік назв творів зайняв би не одну сторінку. Однак немаловажне значення для сучасних і майбутніх дослідників мають мемуари містян, які допомагають згадати, або уявити, як проходило шкільне життя багато років тому.

У фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею зберігаються рукописні «Спогади» Ріти Дем'янівни Ігнатової, пенсіонерки, колишнього інженера-конструктора заводу «Комуніст» [1]. Особливістю їх є те, що вони написані не одночасно, а створювались поступово, в міру, так би мовити, потреб чи бажань авторки. Три розділи з них опубліковані в збірниках «Війна в пам'яті поколінь» [3, с. 179-184], «Кривий Ріг: лихоліття 1941-1945 рр.» [2, с. 397-399], «Криворіжжя: погляд у минуле» [4, с. 82-86; 5, с. 85-90]. Пропонуємо прочитати сторінки про дитячі роки нашої землячки.

«У 1948 році я пішла у перший клас школи №25(середня школа №25 введена в дію 1938 р. – прим.авт.). Тоді у Кривому Розі було дві жіночих школи: №20 (українська, на вул. Жовтневій) і №25 (російська, на

вул. Лермонтова). Школа №1 (на вул. Глинка) була чоловіча(школа №1 бере початок від комерційного училища (засноване 1908 р.) – прим.авт.). В інших дівчата і хлопці навчалися разом.

У нашій школі того року було чотири перших класи, по 40-42 учнів у кожному. У багатьох дівчаток нашого класу тати загинули на війні. У декількох не було ні тата, ні мами, і жили вони з родичами.

Перша вчителька – Литвиненко Валентина Калинівна. Клас був дружний. «Тормозками», які ми брали з дому, щоб на перерві поїсти, ділилися з тими, у кого їх не було. Дехто відмовлявся брати бутерброди.

У 1952 році збудували нову школу №8 по вул. Першотравневій. Туди перейшли ті, хто жив поблизу, і в наших класах стало менше учнів.

У 1954 році перестали існувати жіночі і чоловічі школи. До нас прийшли хлопчики зі школи №1, а дівчаток перевели за місцем проживання до школи №1.

30 серпня проводили ознайомчі збори. Я трохи спізнилась. Коли зайшла у клас, то побачила таке: по праву руку від учительки біля вікна сиділи дівчатка, біля стіни – хлопці, також по троє за партою. Середній ряд був пустий.

Першого вересня класна керівниця – Полонська Алла Абрамівна – всіх пересадила парами – хлопчик і дівчинка. Освоїлись ми швидко. Жили дружно. Нічого особливого не відбувалось. Правда, одного разу у дев'ятому класі трапилась «надзвичайна ситуація»: на перерві хлопці підпалили в класі фотоплівку. Відкрили вікно, щоб вивітрився запах, аж тут пролунав дзвоник. Вікно

закрили (була зима). Зайшла вчителька... Урок був зірваний... На двох останніх уроках класна керівниця намагалася дізнатись, хто це зробив. Ніхто нічого не сказав. Тоді встав Володя Єрмак і заявив: «Це я підпалив». Цей інцидент закінчився батьківськими зборами. Трохи пізніше ми дізналися, що це зробив не він, а взяв провину на себе тому, що бачив, як винуватець боявся.

Дев'ять років наш клас навчався у другу зміну, а в десятому нас чомусь перевели на першу.

Починаючи з 5 класу (якщо не помиляюсь), ми ходили на 10 годину ранку у кіно. У ті роки у кінотеатрі (Кінотеатр ім. Леніна на пр. К. Маркса (пр. Поштовий – прим.авт.) в центрі міста (за інші не знаю) раз на тиждень був для школярів один сеанс. Фільми дивились ті, що були в репертуарі. Кінозал ніколи не пустував. Білет коштував 1 рубль. Після перегляду, ділячись враженнями, йшли на уроки, які для другої зміни починались о 13 год. 30 хв.

Добру пам'ять залишив про себе учень нашого класу Арік (Арнольд) Бродський. Вчився він краще за всіх. І зовсім не тому, що був дуже старанним. Навпаки. Вчителі, бувало, роблять йому зауваження, бо він у своїх думках був десь далеко від уроку...

З Аріком перед школою я була у дитячому садочку. І одного разу він приніс у садочок газету «Пионерская правда», в якій щойно був надрукований його вірш. І це в той час, коли діти в школу поступали не знаючи жодної букви! І це був не перший його надрукований вірш. А коли ми вчилися у 10 класі, Арік написав «Песню про 25 школу».

Музику у ритмі вальсу створив Чеслав Миколайович, який викладав нам співи.

Після школи багато хто з мого класу закінчив вищі навчальні заклади, менше – технікум, декілька освоїли робітничі професії. У всіх були сім'ї, діти. Я не знаю, щоб у когось із моїх однокласників діти пішли, м'яко кажучи, невірним шляхом.

У 1968-му, через 10 років після закінчення школи, ми зібрались на першу зустріч. Потім збиралися частіше. Востаннє – у 2008 році. Згадували минуле і співали всі разом – і в залі, і на сцені – «Песню про 25 школу».

Песня про 25 школу

1

*Про 25-ю, про 25-ю
Запоем дружной
Звонкую песню,
Как птица, крылатую,
Песню школьных дней.
Про детство наше светлое,
Про школьный светлый дом,
И про мечты заветные
Споем, друзья, споем.*

Припев:

*Нет, нет, нет, не забудем.
Пусть пролетают года.
25-я в сердце будет
Навсегда.*

2

Были мы плаксами,

Ставили кляксы мы.

А года все шли.

И незаметно

За партами классными

Мы росли, росли...

Учительницу строгую

Обнимем словно мать.

Ее за очень многое

Мы будем вспоминать.

Привев:

З

Были собрания,

соревнования,

Были шум и гам.

И в час экзаменов

Переживания

*Так знакомы нам...(Далі,
на жаль, не пам'ятаю)»*

[1, арк. 23-27зв.]

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Ігнатова Р. Спогади. Рукопис. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-21403. Арк. 1-27зв.
2. Кривий Ріг у березні-травні 1945 року (фрагмент спогадів Р. Ігнатової). **Кривий Ріг: лихоліття 1941-1945 рр.** (історичні нариси). Кривий Ріг, 2015. 522 с.
3. Стеблина І. Кривий Ріг у березні-травні 1945 року. **Війна в пам'яті поколінь.** Матеріали міжрегіональної наукової конференції, жовтень 2013 р., м. Кривий Ріг. Вип. III. Кривий Ріг, 2013. 272 с.
4. Стеблина І. Невідомі подвиги наших земляків (спогади про окупаційне життя Кривого Рогу). **Криворіжжя: погляд у минуле...:** Матеріали П'ятих історико-краєзнавчих читань (Кривий Ріг, 18 квітня 2019 р.) / Ред. кол. Н. Печеніна та ін. Кривий Ріг, 2019. Т. 1. С. 82-86.
5. Стеблина І., Ігнатова Р. **Криворізькі жінки-шофери. Криворіжжя: погляд у минуле...:** Матеріали VII історико-краєзнавчих читань. Том 2. Ред. кол. Н. Печеніна та ін. Кривий Ріг, 2021. С. 85-90.

ОПТИМІЗАЦІЯ НАПРЯМКІВ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У КРИВОРІЗЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ у 1950-1980-х РР.

Оптимізація як процес пошуку способу функціонування системи (структури) у стані, що характеризується існуванням умов найбільш раціонального використання наявних ресурсів. Відносно системи вищої освіти та будь-якого ЗВО, як її складової, визначальним є досягнення оптимальних показників, що характеризуються балансом між кількістю та якістю отриманого результату, тобто підготовлених фахівців.

У 50-80-ті роки минулого століття вектор державної політики в системі вищої освіти, зокрема – педагогічної, був орієнтований на розширення і вдосконалення напрямів підготовки кадрів: визнавалась потреба у підготовці педагогічних кадрів для початкової школи; впроваджувався перехід на 5-річний термін навчання з метою підготовки вчителів широкого профілю; вводились до навчального плану дисципліни політехнічного змісту; масштабувалась система заочного навчання тощо.

Метою статті є висвітлення сутності заходів щодо структурних змін процесу підготовки фахівців при Криворізькому державному педагогічному університеті (інституті) у 1950-1980-х роках.

Джерельною базу стали матеріали архіву та фондів музею історії навчального закладу.

Криворізький педагогічний починає відлік своєї історії зі створеного у 1930-му році інституту

професійної освіти. Анкета вступника вміщувала наступний перелік факультетів, на які здійснювався набір до навчального закладу: «1. соціально-економічний з відділами: історичним, економічним, літературно-мовним, політехнічним; 2. Фізматфакультет з відділами: фізичним (денним і вечірнім), математичним (денним і вечірнім), хемічним (денним)».

У 1933/1934 навчальному році, в результаті перебудовчих процесів в системі вищої освіти, Криворізький інститут профосвіти переходить в статус педагогічного, в стінах якого мала відбуватися підготовка майбутніх освітян на двох факультетах: фізико-математичному з відділеннями «фізика» і «математика» та мовно-літературному з українським й російським відділеннями. 1935-го року державна політика з реорганізації мережі вищих навчальних закладів продовжилась у вигляді розформування окремих вишів з подальшим переведенням студентів певної спеціальності до діючих навчальних закладів. Саме так при КПІ з'явився природничий факультет з контингентом студентів Польського педагогічного інституту (м. Київ) та Нікопольського педінституту. Таким чином, перше десятиліття свого функціонування (до червня 1941 рр.) Криворізький педагогічний завершив з підготовкою фахівців в межах трьох факультетів: фізико-математичного, мовно-літературного та природничого. Будучи одним з найбільших педагогічних вузів України з денною, заочною та вечірньою формами навчання, при Криворізькому педінституті функціонував Учительський інститут з 2-річним терміном навчання, який готував

фахівців для неповної середньої школи. За довоєнний період Криворізький педагогічний інститут підготував близько 1 тис. вчителів [4].

Такий довоєнний стан речей щодо кількості діючих факультетів продовжився і у перше повоєнне десятиліття. 1955-го року відбулося розформування мовно-літературного факультету Криворізького педінституту. Українське денне відділення було переведено до Кримського педагогічного інституту, що було, зокрема, зумовлено потребою у вчителях української мови і літератури, нововведених у школах Криму, після входження півострова до складу УРСР. Російське відділення та українське заочне відділення мовно-літературного факультету Криворізького педінституту було переведене до Кіровоградського педінституту [5].

Іншими змінами «на вимогу часу» стало запровадження з 1956/57 навчального року на факультетах Криворізького педагогічного спеціальностей широкого профілю: «біологія, хімія, основи сільськогосподарського виробництва» – на природничому; «математика, фізика, креслення» – на фізико-математичному. Підставою став наказ МО УРСР від 06 жовтня 1956 р. за №451 «Про затвердження переліку факультетів і спеціальностей широкого профілю педагогічних інститутів УРСР», виконання якого зобов'язувало перехід на 5річний термін навчання.

Тоді ж – середина минулого століття – в шкільній освіті склалась ситуація, коли у початкових класах працювали вчителі із середньою спеціальною освітою або вищою не профільною. З метою вирішення питання комплектування всіх ланок загальноосвітніх закладів учителями з вищою

освітою в Україні були започатковані факультети підготовки учителів початкових класів. В Криворізькому педагогічному підготовка за цією спеціальністю бере відлік з 1960-го року, здійснення набору на 1-й курс у кількості 50 осіб [1].

Невдовзі відбувається зміна назв керівних посад вищих навчальних закладів. Відповідно до Положення, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 21 березня 1961 р. за № 251 посаду директора інституту змінено на ректора, заступника директора з навчально-наукової роботи – на проректора з навчально-наукової роботи. Проректорами також стали заступники директорів із заочного навчання та адміністративно-господарської частини. У час, визначений хронологічними рамками статті, роботу КДП очолювали М.Д. Бонь, Ф.А. Мазур, В.І. Биков, П.І. Шевченко. На посадах їх заступників/проректорів працювали: Т.А. Клевцов, Б.Г. Друзь, О.О.Любар, В.М.Кадченко, В.В. Корольський, В.К. Буряк.

У 60-ті роки минулого століття чітко простежувалась тенденція у галузі вищої освіти на збільшення кількості студентів заочних відділень. З 1962 р. при університетах та педагогічних вузах масово відкриваються загальнонаукові факультети, де навчалися студенти перших двох курсів споріднених спеціальностей за єдиним навчальним планом. Після дворічного навчання на загальнонауковому факультеті і завершення вивчення спільних для всіх спеціальностей наукових дисциплін студентів переводили на другий етап навчання до профільних навчальних закладів (Києва, Львова, Одеси, Харкова, Донецька та ін.) для здобуття фахових знань та

формування професійних умінь і навичок. На виконання листа Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти (МВССО) УРСР від 6 лютого 1962 року № 15-23 при Криворізькому державному педагогічному інституті був організований загальнонауковий факультет Дніпропетровського ДУ. Його роботу у 1962-1968 рр. очолив український джерелознавець, на той час – кандидат історичних наук, доцент М.П.Ковальський. За час його керівництва, Криворізький ЗНФ став одним із кращих загальнонаукових факультетів республіки (УРСР), зокрема за наявністю матеріальної бази, успішністю, якістю підготовки спеціалістів та зростанню наукових кадрів. У 1968 році Криворізький загальнонауковий факультет Дніпропетровського ДУ, як, втім, і більшість інших, було ліквідовано (наказ Міністерства вищої освіти УРСР від 30 січня 1968 р. за № 17).

За результатами вступної кампанії при Криворізькому державному педагогічному інституті 1967 року відбувся перший набір на спеціальність «Музика і співи»[7]. Зауважимо, що ще в жовтні 1961 року, з метою покращення підготовки студентів спеціальності «Початкова освіта», була створена предметна комісія з естетичного виховання, до складу якої входили, в т.ч. і викладачі музичних дисциплін[8]. До лютого 1974 року в адміністративному відношенні музично-педагогічна спеціальність підпорядковувалась фізико-математичному факультету, після чого перейшла у підпорядкування природничому факультету.

Згадана вище предметна комісія не єдина створена при КДПІ на початку 1960-х років: відповідно до Наказу Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР

від 21 жовтня 1960 р. за №537 було створено предметну комісію загальнотехнічних дисциплін (ЗТД), включивши в обсяг роботи цієї комісії наступні дисципліни: 1) електротехніка з практикумом і методикою викладання; 2) машинознавство з автотракторним практикумом; 3) радіотехніка з практикумом і методикою викладання; 4) технічна механіка; 5) технологія металів і матеріалів з практикумом в навчальних майстернях; 6) основи техніки безпеки; 7) методика навчання в шкільних навчальних майстернях; 8) основи машинознавства (для спеціальності «Математика і креслення») [6]. В продовження, наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. відбувається низка подій, пов'язаних зі становленням факультету ЗТД: з 1969/70 навчального року вводиться підготовка вчителів по спеціальності «Загально-технічні дисципліни і фізика» [2], влітку 1972-го року створюється кафедра ЗТД (у складі 7 осіб, зав.кафедри – канд.тех.наук, доцент М.Ф.Радіонов) [9]. Фіналізував цей процес наказ МО УРСР від 6 лютого 1974 р. за №28 про створення з 1 лютого 1974 р. факультету загально-технічних дисциплін і праці.

З метою покращення учбово-методичної роботи музично-педагогічної спеціальності з 10 січня 1973 р. створюється дві окремі кафедри, розділивши існуючу кафедру музики і співів (зав.каф. – Дзівот Л.І.) на:

1. кафедру хорового диригування, методики муз.виховання і постановки голосу (обов'язки зав.кафедри на громадських засадах виконувала Г.П. Крюкова);

2. кафедру теорії і історії музики, спеціального інструменту та спеціальних методик (обов'язки зав.кафедри на громадських засадах виконував М.О. Ворона) [3].

Через рік відбувається реорганізація кафедр фізико-математичного факультету. У відповідності до наказу Міністра освіти УРСР від 18.06.1975 за № 149 був виданий наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті про створення з 1 вересня 1975 р. кафедри математичного аналізу, з призначенням на посаду її завідувача О.І. Половини та визначено склад кафедри у кількості 14 осіб, де 4 – доценти та в.о. доцента й по 5 осіб – ст.викладачі й асистенти. При цьому залишалася діяти кафедра математики під керівництвом Б.Г. Друзя, у складі 2 доцентів, 5 ст.викладачів та 4 асистентів [10].

У жовтні 1975 року відповідно до клопотання інституту та Положення про факультети ВНЗ за Наказом Міністра освіти УРСР від 15 жовтня 1975 року за № 234 в Криворізькому державному педагогічному інституті з'являються музично-педагогічний та підготовки вчителів початкових класів факультети на базі відкритих раніше спеціальностей: «Музика та співи» і «Початкова освіта» відповідно. Щодо останньої – мало місце і створення спеціалізованої кафедри педагогіки і методики початкової освіти у складі 6 осіб (2 доценти, 1 ст.викладач, 3 асистенти) та на чолі з В.В.Явір [10].

1979-го року відбулося відкриття на базі факультету ЗТД спеціальності «Креслення, образотворче мистецтво та художня праця», на яку, за результатами вступних іспитів, було відібрано 25 випускників шкіл не лише Придніпров'я, а й інших регіонів України. Одним з ініціаторів відкриття та організатором роботи спеціальності, а згодом – Художньо-графічного факультету при Криворізькому державному педагогічному інституті був кандидат

педагогічних наук, доцент В. М. Непомнящий. Цікавим є факт про те, що у 1948-му році при фізико-математичному факультеті Криворізького педагогічного були організовані річні курси по підготовці вчителів малювання та креслення, по закінченню яких, випуск склав 15 осіб [11]. І ось, 30 років потому, підготовка фахівців подібного напрямку виходить на новий рівень – відкриття спеціальності та створення фахової кафедри – «Образотворчого мистецтва», виконувати обов'язки завідувача якої покладаються на В.М. Непомнящого [12].

Початок 1980-х років відзначені в історії КДПУ відкриттям ще одного напрямку підготовки майбутніх освітян – географічного. Підґрунтям для цього стали тривалі традиції географічної науки в стінах навчального закладу. У перші повоєнні роки діяла кафедра географії та геології, а після її розформування робота науковців-географів продовжилась у форматі Криворізького відділення Українського Географічного Товариства на чолі з кандидатом географічних наук, доцентом Т.А. Клевцовим. Саме завдяки його клопотанням у 1981 році відбувається перший набір студентів на спеціальність «Географія і біологія» у складі природничого факультету. В подальшому, а саме в 1983-му році, після того як було зорганізовано кафедру – фізичної географії та геології (зав. кафедри – доцент М.Ф.Шульгін) – факультет перейменовано у природничо-географічний [13]. Такий стан речей існував до 1986-го року, коли у вересні створюється кафедра економічної та соціальної географії, а в середині листопада – географічний факультет.

Після майже 30-річної перерви відновлюється підготовка вчителів мови та літератури в стінах Криворізького педагогічного. Протягом двох років (1982-1984) навчання студентів-філологів відбувалося на базі факультету підготовки вчителів початкових класів. Фахова філологічна підготовка забезпечувалась новоствореною кафедрою російської, української та зарубіжної літератури (1 канд.філол.н., 2 ст.викл., 3 асист.), виокремленої зі складу кафедри російської та української мов [14]. З 1984-го року починає функціонувати окрема структурна одиниця – філологічний факультет, деканом якого призначається кандидат філологічних наук, доцент Ф.З.Яловий.

Отже, протягом 1960-1980-х років значна увага приділялась профілю вчителя, підготовка якого відбувалася у вищому навчальному закладі, зокрема – Криворізькому педагогічному. Цей етап в історії навчального закладу відзначився масштабними структурними змінами, що створили умови розширення переліку напрямків фахової підготовки, необхідної для забезпечення викладання якомога більшої кількості предметів шкільної програми.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Витяг з наказу по Криворізькому державному педагогічному інституті від 29 серпня 1960 р. за №142.
- 2.Витяг з наказу по Криворізькому державному педагогічному інституті від 09 липня 1969 р. за №167.
- 3.Витяг з наказу по Криворізькому державному педагогічному інституті від 10 січня 1973 р. за №8.

- 4.Контингент професорско-преподавательського состава на 01.03.1940 г. по Криворожському педагогічному інституту.Фонди музею історії КДПУ: Контингент студентів КІПО-КПІ. 1930-1941. 6/н.
5. Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 23 серпня 1955 р. за №148: п.1
- 6.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 06 грудня 1960 р. за № 169.
- 7.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 29 серпня 1967 р. за №193.
- 8.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 06 жовтня 1961 р. за № 169.
- 9.Наказпо Криворізькому державному педагогічному інституті від 06 липня 1972 р. за №177.
- 10.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 01 вересня 1975 р. за № 388: п.4.
- 11.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 03 жовтня 1948 р. за № 38.
- 12.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 08 вересня 1980 р. №594«Про організацію кафедри ОМ»: п.1.
- 13.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 22 червня 1983 р. за № 508.
- 14.Наказ по Криворізькому державному педагогічному інституті від 18 грудня 1982 р. за №905.

РОЗВІНЧАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА НА КРИВОРІЖЖІ

Протягом тривалого періоду в історії Радянського Союзу, завдяки активній роботі пропаганди, культ особи Сталіна міцно закріпився в суспільстві, що виявлялося у встановленні численних пам'ятників диктатору та перейменуванні багатьох топонімів на його честь. Ідеологічна спадщина «вождя народів» проіснувала і після його смерті. Однак час перебування Микити Хрущова на посту генсека СРСР вплинув на ідеологічний курс країни. Після виступу на XX з'їзді КПРС, на якому було засуджено культ особи Сталіна, висвітлено усі скоєні злочини за роки тоталітарного режиму, розпочався процес десталінізації, який передбачав знищення всіх символів, пов'язаних з Йосипом Сталіним. Даний процес охопив і Криворіжжя. Особливо активно розпочалась робота в цьому напрямку з листопада 1961 року, після того, як на XXII з'їзді КПРС було оголошено про посилення боротьби з культом особи.

Метою статті є визначення об'єктів архітектури, топонімів, назв селищ та агропідприємств Криворіжжя, назви яких були змінені в ході процесу десталінізації.

Сучасна площа Визволення за свою історію змінила декілька назв та монументів, які прикрашали її центр. В післявоєнний час, за планом реконструкції, замість пам'ятника гірникам, загиблим під час

проведення експерименту, що проходив 1 травня 1935 року на шахті «Профінтерн» рудника імені Фрунзе, був встановлений монумент Й. В. Сталіна. Скульптура являла собою зменшену копію відомого пам'ятника за авторством С.Д. Меркурова, що знаходилась на ВДНГ в Москві. Урочисте відкриття пам'ятника відбулось 7 листопада 1950 року на тодішній площі Українській (з 1972 р. – Визволення). Відкриття монумента супроводжувалось святковим мітингом та оплесками відвідувачів. 5 березня 1953 року смерть Йосипа Сталіна стала приводом до чергового перейменування площі. З того року і по листопад 1961 року офіційно іменувалась площею Сталіна. Причиною перейменування стало посилення боротьби з «культу особи» вождя. В результаті площа отримала назву Миру, монумент Сталіну був демонтований, а на його місце, в 1972 році, був встановлений усім відомий танк Т-34 [2].

Не менш відомий на сьогоднішній день проспект Металургів, який розпочав своє формування разом із забудовою Соцміста в 30-х роках минулого століття і знаходиться в однойменному районі, до 26 листопада 1961 року носив назву «проспект Сталіна», після чого, за рішенням депутатів міської ради, був перейменований і отримав свою сучасну назву[6].

Кінотеатр імені Леніна, що знаходився на проспекті Карла Маркса (нині – Поштовому), в роки повоєнного відновлення, отримав реконструкцію однойменного скверу, розташованого поряд з будівлею. В листопаді 1948 року в центрі скверу була встановлена скульптура «Ленін і Сталін в Горках», яка

була демонтована на початку 1962 року після розвінчання «культу особи» та заміненна на скульптуру «Ленін з дітьми»[2]. Подібна скульптура «Ленін і Сталін», за моделлю архітектора Меркурова, розташовувалась з 1939 року в парку імені газети «Правда». Була також демонтована на початку 60-х років минулого століття[3].

В роки масштабної колективізації в межах Криворізького району були утворенні безліч колгоспів, а декілька з них носили ім'я «вождя народів». В селі Веселе у 1930 році було створено колгосп імені Сталіна, в якому працювало більше 200 чоловік, обробляючи 3,8 тис. гектарів землі. На території селища існували ферми, кузні, клуб та школа. У 1958 році був перейменований у колгосп імені Богдана Хмельницького. Схожу долю мало і одноіменне селище Криворіжжя, яке було закладено в 1951 році у зв'язку з будівництвом ПівдГЗК. Житловий фонд складався з будівель барачного типу. В такому вигляді проіснувало до 1961 року, коли був перейменований в мікрорайон ПівдГЗК [2]. Слід вказати і про перейменування в Глеюватській сільській громаді вулиці Сталіна на вулицю Сальська [2].

Криворізьке залізничне сполучення входило до складу Катерининської залізниці, яка в 1936 року змінила назву на Сталінську [5]. В листопаді 1961 року, в ході процесу десталінізації, залізниця була перейменована в Придніпровську [1].

Отже, підсумовуючи можна зробити наступні висновки, процес десталінізації на території

Криворіжжя розпочався ще в 1950-х роках та активізувався з листопада 1961 року, коли XXII парт-з'їздом було проголошено посилення боротьби з культом особи Сталіна. На практиці цей процес вилився у перейменування інфраструктурних об'єктів, сільсько-господарських підприємств, десталінізацію місцевих топонімів та знесення скульптур «вождя усіх народів».

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорога до нових обріїв / за ред. Буряк В., Лепіна О., Шестакова В., Момота О. Дніпропетровськ, 2003. 141 с.
2. Енциклопедія Криворіжжя : у 2 т. / Упоряд. В. Бухтіяров. Кривий Ріг. Т 1. 2005. 704 с.
3. Історична енциклопедія Криворіжжя: у 3 т. / Упоряд. С. Балабанов, О. Мельник О. О. Т 3. 2007. 604 с.
4. Рукавицин И. Исторический путеводитель по Почтовой (1917-2017). Київ, 2017. 168 с.
5. Слепухин С. М. Краткая история строительства и развития Сталинской ж. д. 1884-1948 гг. Дніпропетровськ, 1949. 195 с.
6. Хроніка часу. **Червоний гірник**. №234, 26/11/1961. С. 2.

КОМБАТАНТИ З ІСТОРИЧНОЮ ОСВІТОЮ.

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ІСТОРИКІВ КДПУ

Сучасні українські військові історики, філософи сходяться в думці, що комунікативна пам'ять – це пам'ять трьох поколінь. І важливо, щоб майбутнє вибрало ті цінності, які сьогодні нам здаються життєво важливими. Англійське слово *commemorate* передбачає відзначення важливого в минулому – видатної людини, пам'ятної дати, місця подій. Оскільки Україна в ХХ ст. перебувала в імперській орбіті, нам потрібно переосмислення власної парадигми історії, створення пантеону Героїв. І саме комеморативні практики, які відбуваються в умовах значної кількості важливих подій (а нам не випадає жалітись на малочисельність саме важливих) водночас допомагають процесу переосмислення власної минувшини і тенденцій сьогодення, і водночас виробляють нові форми і ритуали вшанування подій і героїв.

Комеморативні практики передбачають широке коло спільних дій (ритуали, церемонії, презентації) та об'єктів (пам'ятники, місця поховань, меморіальні комплекси), які закріплюють певний історичний наратив, що є значущим для всього суспільства або його частини. Під комеморативними практиками розуміються будь-які колективні дії, спрямовані на відновлення в свідомості людей зв'язку між подіями минулого і сьогодення, саме на це зокрема вказує К. Дзігора [1,с.258].

Вперше ідею про комеморацію як складову історичної пам'яті висловив ще у 1920-х рр. французький соціолог Моріс Хальбвакс [6], а детально обґрунтував французький історик П'єр Нора [5].

Характеризуючи творення традиції, американський історик Аллан Мегілл сфокусував увагу на тому, що символічність, образність пам'яті багато в чому обумовлена такою її властивістю, як прагнення до традиційності. А. Мегілл стверджує, що на відміну від пам'яті як побічного продукту минулого досвіду «комеморація виникає з бажання спільноти, існуючої в даний момент, підтверджувати почуття своєї єдності і спільності, зміцнюючи зв'язки всередині спільноти через консолідацію її членів у ставленні до минулих подій, або, більш точно, через спільне ставлення до подання минулих подій» [4, с. 116]. Аналізуючи походження і сутність терміну, І. Ковальська-Павелко приходить до висновку, що комеморація – це цілеспрямований процес збереження пам'яті про значущі для нації події. Вона реалізується за допомогою комеморативних практик – сукупності способів, які сприяють закріпленню, збереженню та передаванню в суспільстві пам'яті про його історичне минуле[3,с.172].

Працює комеморація як створення спільних спогадів саме в процесі здійснення, вироблення ритуалів увічнення, вшанування певних осіб і подій, конструювання «місць пам'яті» [2, с.16]. Отже, комеморативні практики виступають як процес творення традицій, і водночас є творенням універсуму, який напрацьовує спільне ціннісне.

В рамках держави комеморативні практики тісно пов'язані з державною політикою пам'яті. Але кристалізація справжніх героїв протягом декількох років дозволяє впроваджувати локальні комеморативні практики.

В КДПУ 303-я аудиторія [7] створювалась як місце, де хотілось акумулювати інформацію про наших студентів і викладачів-воїнів. І водночас вона стала місцем зустрічей, обміном досвідом між ровесниками і представниками різних поколінь в реальному часі. Враховуючи, що історики рідко зраджують фаху, навіть якщо змінюють його, – подібні практики набувають все більшого змісту.

Перші герої з числа істориків КДПУ з'явилися вже у 2014-му році, з початком розвитку подій на Майдані і початком вторгнення РФ на територію України. Збір інформації про участь в подіях окремих наших студентів і випускників привів до вирішення питання – де може зберігатись така інформація. Оскільки частина артефактів вже накопичувалась на факультеті – бойові прапори, уламки осколкових снарядів – на зберігання їх взяв музей КДПУ. Опис подій та участі в них випускників історичного і студентів в окремих постах вимагав окремого простору, де буде жити інформація про героїв.

Процеси рухались паралельно – збір інформації та опрацювання ідеї створення тематичної аудиторії, дизайну оформлення матеріалів. У 2019 році була відкрита *Gloria victoribus*. Так ми назвали аудиторію. Вона стала місцем не тільки зберігання інформації про життєвий шлях героїв, але і місцем зустрічей з ними, питань і

відповідей представників одного покоління, що мають такий різний досвід, але переживають одні й ті самі події[8]. Так формуються колективні спогади, що стають національною пам'яттю. Особливістю процесу є те, що його учасники в більшості є істориками, і можуть професійно впливати на формування парадигми мислення.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Дзігора К. Коштовні практики у вимірі соціальних мереж. **Ментальність. Нація. Пам'ять**. Збірка праць наукової школи професора Р.О. Додонова. Київ: ФОП Руслан Халіков, 2022. С. 254-271.
2. Кривда Н. Конструювання української ідентичності: виклики коєморації. **Українські культурологічні студії**. Київ, 2018. Вип. 1 (2). С. 15–20.
3. Ковальська-Павелко І. Мілітарні коєморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про другу світову війну. **Проблеми політичної історії України**. Вип. 15. Дніпро, 2020. С. 168-180.
4. Мегилл А. Историческая эпистемология. Москва, 2007. 480 с.
5. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ, 2014. 272 с.
6. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва, 2007. 348 с.
7. GLORIA VICTORIBUSURL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/novyny/6903-gloriaa-victoribus.html>
8. Агора #66. Свідоме та підсвідоме сучасних людських цінностей. З точки зору історика. Криворізький державний педагогічний ніверситет. URL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/zahalna-informatsiia/pro-spetsialnist-storiia/diskusijnij-klub-agma/13461-ahora-66-svidome-ta-pidsvidome-suchasnykh-liudskykh-tsinnostei-z-tochky-zoru-istoryka.html>

Світлана Агєєнко,
завідувач науково-експозиційного відділу;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ОБРАЗ КОЗАКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ЛЕОНІДА ДАВИДЕНКА

Послідовне дослідження окремого художнього образу козака на картинах криворізького митця як синтез технічних прийомів, стилістичних орієнтирів та емоційного навантаження надає даній темі актуальності, так як саме авторська метаморфоза постаті козака-героя, козака-сина, козака-коханця, козака-побратима є ключовою умовою становлення і визнання Леоніда Давиденка як професійного й самобутнього художника.

Метою дослідження є аналіз козацької тематики автора у мистецькому, історичному та світоглядному аспектах.

В ході дослідження були поставлені наступні завдання: систематизувати твори на козацьку тематику за загальним принципом організації форм і засобів, охарактеризувати їх змістовне розмаїття, проаналізувати вибір головної ідеї творчості художника крізь призму актуальності у часі.

Основними інформаційними джерелами стали персональні мистецькі альбоми художника, видані у 2006, 2009, 2022 роках зі вступними статтями кандидата мистецтвознавства, доцента, професора кафедри образотворчого мистецтва КДПУ Ірини Удріс та кандидата педагогічних наук, доцента, завідувача кафедри образотворчого мистецтва КДПУ Ірини Красюк.

Лейтмотивом творчості криворізького митця, члена Національної спілки художників України Леоніда Давиденка є козацька тематика. Козацькі змістовно-тематичні цикли робіт нараховують сотні самостійних полотен і аркушів, які однаково активно представлені у живописі та графіці. З точки зору організації форм та стилістичних орієнтирів образні засоби носять іконно-фресковий та декоративно-орнаментальний характер, адже митець надихається сакральним мистецтвом, ужитковою символікою, козацьким бароко та народною картиною [7. с. 7]. Основний жанр творчості автора – сюжетна композиція як фольклорно-метафоричне, конкретно-драматичне, жартівливо-іронічне відтворення історії нашого народу козацької доби. В її основі – антологічні образи «козаків Мамаїв», які містять іконографічні елементи: шабля, бандура, шаровари, люлька, дуб, кінь, а в композиційному рішенні – традиційна центричність [2. с. 3]. Це, здебільшого, не історичні постаті, а узагальнені образи і події, які відображають героїзм, сміливість і незламність духу («Повернення з Січі», «Атака», «До бою», «По Дніпру», «Вірний друг», «Роздуми», «Перед походом», «В степу», «Із-за гори вітер віє», «Повернення з полону» та ін.) [5].

Окремими портретними замальовками, особливо серед графічних творів, представлені відомі січовики («Павлюк Павло Бут», «Козацький ватаг Дмитро Гуня», «Максим Залізняка», «Іван Гонта», «Іван Підкова», «Козак Морозенко», «Северин Наливайко» тощо) та літературні персонажі («Гайдамаки», «Тарас Бульба з синами», «Еней») [3]. У 1999 році автором створено галерею

живописних портретів «Гетьмани України». Риси обличчя, деталі і колір одягу, атрибути влади і стану верховних ватажків відповідають канонічним зображенням із перенесенням на авторську манерну мову. Художник свідомо відносить їх до лику святих, домальовуючи навколо голови сяючі німби та декоруючи простір християнськими символами: хрестами, рибами, бігунцями.

Особливу групу творів із козаками становлять композиції романтико-поетичного звучання: взаємини з жінками («Зустріч», «Побачення», «Кохання», «Літня ніч», «Розлука», «Сусідка», «Квіти», «Там, де Ятрань круто в'ється», «Козаче, козаче, я тобі не вірю»). Дані твори, засновані на народній мудрості, презентують авторське осмислення краси і гармонії, відчаю і надії, кохання і суму. В кожному ніби розігрується нове емоційне дійство, яке виходить на передній план за рахунок вдалого доповнення другорядних планів сільським краєвидом, деревами, квітами, візерунками [8].

Народно-побутовий бурлеск, який змальовує рядки жартівливих українських пісень, також є частиною творчого доробку («Гопак», «Рибалки», «Повернення з шинку», «Вечір», «Козацька трійця»). При цьому жарт ніколи не перетворюється на злісне кепкування чи відверте висміювання. Козаки представлені у повсякденному оточенні, в праці, відпочинку. Подібний акцент надає щирості персонажам, готовим на героїчні вчинки, які єднують і згадуються в моменти веселого спілкування. Роботи яскраві, позитивні, динамічні [4. с. 4].

Для кожного твору добирається оптимальний формат, власна архітектоніка, колористика, послідовне і розмаїте застосування орнаментики у гармонічному поєднанні з фігуративним зображенням. Відтінки емоційних станів головних постатей варіюються від експресивно-динамічного до експресивно-статичного [2. с. 4].

Своєрідна колористика живописних робіт, в палітрі яких переважають відкриті червоні, сині, зелені фарби, сформувалась під впливом творчості видатного бойчукіста Григорія Синиці.

В графічних творах надається перевага чорному, як фоновому і білому – контурному, що вказує на сюжет, який відбувається після заходу сонця, або ж слугує відображенням певного емоційного стану: сум, скорбота, страх, тривога тощо.

У своєрідній манері художника простежується різка візуальна деталь – виразна схиленість голови змальованих козаків, яка за словами автора, характеризує образ зажуреної України.

Передумовою вибору головної тематики творчості і формування власного стилю вважається походження художника. Народившись у заснованому козаками с. Вільна Слобода Глухівського району Сумщини, він виховувався у національних звичаєвих традиціях, у родині глибоко віруючій і самовіддано патріотичній [1. с. 52]. Надихаючись майстерністю матері-рукодільниці, під час пошуків власного художнього почерку митець цілком очевидно звернувся до технік перегородчастої емалі (нагадує народне малярство на склі) та живописної гладі (візуально схожа на стібки вишивки або мережку) [6. с. 5].

Захоплене занурення в безмежність української культури поєднується в художній практиці Леоніда Давиденка із бажанням віддзеркалення нинішніх подій, що хвилює наше суспільство. Митець стверджує, що художник не повинен відгороджуватись від сучасності, а козацьке минуле можна впевнено споріднювати з подіями сьогодношньої війни. Так, у 2022 році створено цикл робіт, серед яких – графічні аркуші «Захисники Маріуполя», «Козак на Савур-могилі», «Москва пішла на х...», «Маріуполь», «Український байрактар», «Після бою», «Козак ЗСУ на відпочинку». Серію живописних творів «Бандуристи» 2014 р. автор присвятив захисникам Сходу України – 28 картин із зображенням козаків з кобзами, і кожен з них співає хвалу Україні, мужності її синів, які силою і незламністю духу принесли перемогу в Революції Гідності: «Через їхню самопожертву починаєш розуміти, що саме тут наша Батьківщина і другої ніде шукати, тому маємо боронити її зброєю, словом, пензлем...Україна сьогодні стала поняттям святим. Тому і на майбутніх моїх картинах буде Україна» [9. с. 12].

Отже, проаналізувавши козацьку тематику із доробку криворізького художника Леоніда Давиденка, можна зробити наступні висновки. Автор свідомо обрав для себе образ козака, який уособлює всю Україну. Візуальне і духовне переосмислення даного образу дало змогу сформувати своєрідну творчу манеру митця. Обрана тематика принесла живописцю і графіку всеукраїнське визнання: у 2012 році Леонід Давиденко отримав звання заслуженого художника України, пізніше нагороджений лауреатською медаллю премії ім. Тетяни

Яблонської, має численні міжнародні, всеукраїнські, обласні, міські відзнаки, а з 2006 року і до сьогодні гідно очолює Криворізьку міську організацію Національної спілки художників України. З 2023 року він тимчасово проживає у Великій Британії, де активно продовжує популяризувати українське образотворче мистецтво.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Давиденко Л. Давиденко-Орлова Н. Мошкіна Є. 20 років. Криворізька міська організація Національної спілки художників України. Кривий Ріг, 2013. С. 52.
2. Давиденко Л. Живопис та графіка. Кривий Ріг, 2006. 76 с.
3. Давиденко Л. Шедеври української графіки. Кривий Ріг, 2009. 128 с; іл.
4. Давиденко Л. Шедеври української графіки. Кривий Ріг, 2022, 79 с.
5. Панова М. У цих картинах живе національна пам'ять. **Червоний гірник (ЧГ)**. 2006. № 29-30 (18.02.2006). С. 20.
6. Шопяк Н. Хочу бути художником. **Саксагань**. 2006. №4. Жовтень-Грудень. С. 5
7. Ткач О. Власний шлях у мистецтві. **Громадська думка**. 2006. № 6. Лютий. С. 7.
8. Дреєва Т. Етноавангард з любов'ю. **ЧГ**. 2014. № 22 (20.03.2014). С. 24
9. Дреєва Т. Мистецький світ Леоніда Давиденка. **ЧГ**. 2014. № 76 (09.10.2014). С. 12